

NEVŞEHİR
HACI BEKTAŞ VELİ
ÜNİVERSİTESİ

JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

UMDE
DİNİ
TETKİKLER
DERGİSİ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

UMDE

Dini Tetkikler Dergisi

UMDE Journal of Religious Inquiries

e-ISSN: 2667-4939

Cilt / Volume: 7, Sayı / Issue: 1 (Temmuz/July 2024)

UMDE Dini Tetkikler Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır. Makaleler, Türkçe öz (en az 150 kelime), anahtar kelimeler (en az 5 kavram); İngilizce başlık, abstract, keywords (en az 5 kavram) ve İSNAD Atıf Sistemi'ne uygun olarak hazırlanan kaynakça içerir.

UMDE Journal of Religious Inquiries, an international journal it is, uses a double-blindreview carried out by at least two reviewers. Referee names are kept strictly confidential. Articles contain Turkish abstract (minimum 150 words), keywords (minimum 5 concepts), as well as English title, abstract, keywords (minimum 5 concepts) and a bibliography prepared with the isnad citation style.

KAPSAM: Dinî Araştırmalar, İslam Araştırmaları / **SCOPE:** Religious Studies Islamic Studies

PERİYOT: Yılda 2 Sayı (31 Temmuz & 31 Aralık) / **PERIOD:** Biannually (31 July & 31 December)

YAYIN DİLİ: Türkçe & İngilizce & Arapça / **L. PUBLICATION:** Turkish & English & Arabic

UMDE'nin tüm giderleri Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergimiz yazarlardan makale değerlendirme ve yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmemektedir. Dergide makalesi yayımlanan yazarlara herhangi bir ücret ödenmemektedir.

All expenses of UMDE are covered by the Nevşehir Hacı Bektaş Veli University. Our journal does not charge any fee from the authors for the article evaluation and publication process. No fee is paid to the authors whose articles are published in the journal.

Yazarlar, UMDE'de yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Fakat yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Authors publishing with UMDE retain the copyright to their work. But the legal responsibility of the articles belongs to the authors.

Umde Dini Tetkikler Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin ayrıca DOAJ, EBSCO (Central & Eastern European Academic Source) ve Ulrich's Periodicals Directory | ProQuest uluslararası indeksleri tarafından taranmaktadır.
Umde Journal of Religious Studies is indexed by TUBITAK ULAKBIM TR Index as well as DOAJ, EBSCO (Central & Eastern European Academic Source) and Ulrich's Periodicals Directory | ProQuest international indexes.

&

Umde Dini Tetkikler Dergisi aşağıdaki dijital platformlarda yer almaktadır.
Umde Journal of Religious Studies is available on the following digital platforms

ROAD: Directory Of Open Access Scholarly Resources

INTERNET ARCHIVE

Eurasian Scientific Journal Index

İSAM

ASOS INDEKS

RESEARCH BIB: Academic Resource Index

BASE: Bielefeld Academic Search Engine

İdealonline

YAYINCI / PUBLISHER

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir, 50300, Türkiye
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir, 50300, Türkiye

SAHİBİ / OWNER

Prof. Dr. Semih AKTEKİN (Rektör/Rector)
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir, Türkiye
semih.aktekin@gmail.com

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / RESPONSIBLE MANAGER

Habip İDİZ (Fakülte Sekreteri/ Faculty Secretary)
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology
Nevşehir, Türkiye
hidiz@nevsehir.edu.tr

EDİTÖR / EDITOR IN CHIEF

Dr. Öğr. Üyesi Havva ÖZATA
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology, Nevşehir, Türkiye
hozata@nevsehir.edu.tr

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ / ENGLISH LANGUAGE EDITORS

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Taha ORHAN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences,
Nevşehir, Türkiye
abdullahorhan@nevsehir.edu.tr

Arş. Gör. Abdussamet ÖZKAN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology,
Philosophy and Religious Sciences,
Nevşehir, Türkiye
abdussametoalkan@nevsehir.edu.tr

ARAPÇA DİL EDİTÖRLERİ / ARABIC LANGUAGE EDITORS

Doç. Dr. Ömer ACAR

Ankara University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences,
Ankara, Türkiye
oacar@ankara.edu.tr

YAZIM EDİTÖRLERİ / SPELLING EDITORS

Arş. Gör. Hasan AYDEMİR

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University,
Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences,
Nevşehir, Türkiye
hasanaydemir@gmail.com

Arş. Gör. Muhammed Sami BAYSAL

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology,
Philosophy and Religious Sciences,
Nevşehir, Türkiye
msamibaysal@nevsehir.edu.tr

Arş. Gör. Salih İŞGÜZAR

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences,
Nevşehir, Türkiye
salih.isguzar@nevsehir.edu.tr

Arş. Gör. Kazım Emre AKIN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology, Basic
Islamic Sciences,
Nevşehir, Türkiye
kazimemreakn@gmail.com

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

İslam Tarihi ve Sanatları (Islamic History and Arts)

Dr. Öğr. Üyesi İdris SÖYLEMEZ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology,
Islamic History and Arts,
Nevşehir, Türkiye
idrissoylez@nevsehir.edu.tr

Dr. Öğr. Gör. Kadir ERBİL

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology,
Islamic History and Arts,
Nevşehir, Türkiye
kadirerbil@nevsehir.edu.tr

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS
Felsefe ve Din Bilimleri (Philosophy and Religious Sciences)

Doç. Dr. Salih AYDEMİR

Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Theology,
Philosophy and Religious Sciences,
Ankara, Türkiye
saydemirs@gmail.com

Doç. Dr. Hasan ÇETİNEL

Nevşehir Hacı Bektas Veli University, Faculty of Theology,
Philosophy and Religious Sciences,
Nevşehir, Türkiye
hasancetinel@nevsehir.edu.tr

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS
Temel İslam Bilimleri (Basic Islamic Sciences)

Doç. Dr. Muhammed Bahaeddin YÜKSEL

Kayseri University, Develi Islamic Science Faculty Basic
Islamic Sciences
Kayseri, Türkiye
mbyuksel@kayseri.edu.tr

Doç. Dr. Hüseyin BAYSA

Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Basic Islamic
Sciences
Kilis, Türkiye
huseyinbaysa@kilis.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sıddık ÖZALP

Nevşehir Hacı Bektas Veli University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences,
Nevşehir, Türkiye
ramazan.mese@inonu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Taha ORHAN

Nevşehir Hacı Bektas Veli University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences,
Nevşehir, Türkiye
abdullahorhan@nevsehir.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GURBET

Nigde Ömer Halisdemir University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences
Nigde, Türkiye
mhmtgrbt@hotmail.com

Öğr. Gör. Fatıma ÜNSAL

Nevşehir Hacı Bektas Veli University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences,
Nevşehir, Türkiye
fatimaunsal@nevsehir.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdullah ÇOLAK

Hitit University, Faculty of Theology, Basic Islamic
Sciences
Corum, Türkiye
abdullahcolak@hitit.edu.tr

Prof. Dr. Celal TÜRER

Ankara University, Faculty of Theology, Philosophy and
Religious Sciences,
Ankara, Türkiye
cturee@ankara.edu.tr

Prof. Dr. İbrahim GÖRENER

Erciyes University, Faculty of Theology, Basic Islamic
Sciences,
Kayseri, Türkiye
gorener@erciyes.edu.tr

Prof. Dr. Yusuf DOĞAN

Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Basic Islamic
Sciences,
Sivas, Türkiye
doganyusuf58@hotmail.com

Prof. Dr. Mustafa İŞİK

Nevşehir Hacı Bektas Veli University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences,
Nevşehir, Türkiye
mustafaisik@nevsehir.edu.tr

Prof. Dr. Şefaettin SEVERCAN

Nevşehir Hacı Bektas Veli University, Faculty of Theology,
Islamic History and Arts,
Nevşehir, Türkiye
severcan@erciyes.edu.tr

Doç. Dr. Hadiye ÜNSAL

Ankara Social Sciences University, Faculty Of Islamic
Studies, Basic Islamic Sciences
Ankara, Türkiye
hadiye.unsal@asbu.edu.tr

Doç. Dr. Ali Fuat BAYSAL

Necmettin Erbakan University, Faculty of Fine Arts and
Architecture, Traditional Turkish Arts
Hand-Drawing Art Major
Konya, Türkiye
afbaysal@erbakan.edu.tr

Asst. Prof. Dr. Mohammad Jaber THALGI

Yarmouk University,
Shari'a and Islamic Studies
Yermuk, Jordan
mohammed.t@yu.edu.jo

Asst. Prof. Dr. Mohamed Mohamed ABDEL SAMİE

Pharos University, Spanish Department, Faculty of Languages &
Translation
Alexandria, Egypt
abdelsamie77@gmail.com

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdurrahman ATEŞ

Inonu University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences,
Malatya, Turkiye
abdurrahman.ates@inonu.edu.tr

Prof. Dr. Abdullah ÇOLAK

Hitit University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences
Corum, Turkiye
abdullahcolak@hitit.edu.tr

Prof. Dr. Merter Rahmi TELKENAROĞLU

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences,
Nevşehir, Turkiye
rahmitelkenaroglu@nevsehir.edu.tr

Prof. Dr. Kenan HAS

Erciyes University, Faculty of Theology,
History of Religions
Kayseri, Turkiye
severcan@erciyes.edu.tr

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK

Erciyes University, Faculty of Theology, Philosophy and
Religious Sciences,
Kayseri, Turkiye
celikc@erciyes.edu.tr

Prof. Dr. Hüseyin AYDIN

Selcuk University, Faculty of Islamic Studies, Department of
Kalam
Konya, Turkey
huseyin.aydin@selcuk.edu.tr

Prof. Dr. Yaşar AYDINLI

Uludağ University, Faculty of Theology, Philosophy and
Religious Sciences
Bursa, Turkey
yasaraydinli@uludag.edu.tr

Doç. Dr. Eyüp ŞAHİN

Ankara University, Faculty Of Theology
Philosophy and Religious Sciences,
Ankara, Turkey
eyupsahin@ankara.edu.tr

Prof. Dr. Süleyman AKYÜREK

Erciyes University, Faculty of Theology, Philosophy and
Religious Sciences,
Kayseri, Turkiye
akyureks@erciyes.edu.tr

Doç. Dr. Murat AK

Necmettin Erbakan University, Ahmet Keleşoğlu Faculty of
Theology, Department of Turkish Islamic Literature
Konya/Turkey
muratak57@hotmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

- 1. Cumhuriyet İdeolojisi, Tarih Yazıcılığı ve İslâm: Mustafa Kemal, Zâkir Kâdirî Ugan ve M. Şemsettin Günaltay Bağlamında Bir İnceleme** 1-24
Republican Ideology, Historiography, and Islam: An Analysis in the Context of M. Şemsettin Günaltay, Zâkir Kâdirî Ugan, and Mustafa Kemal
Dr. Aynur Singin
- 2. 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğrencilerinin Harfler Köyü Çizgi Filmiyle Elif-Ba Harfleri Öğretimine Yönelik Bir Eylem Araştırması** 25-48
An Action Research on Teaching the Letters Elif-Ba to 4-6 Year Old Quran Course Students with the Harfler Köyü Cartoon
Dr. Öğr. Üyesi Rahime Çelik, Ayşe Yıldız
- 3. Moğultay b. Kılıç'ın (öl. 762/1361) et-Telvîh Adlı Eserine Buhârî Şerhlerinde Yapılan Atıfların Tahlili** 49-81
The Analysis of References to Mughaltay ibn Qalij's (d. 762/1361) Book al-Talvih in Bukhari Commentaries
Ali Ramazan Arif - Doç Dr. Halil İbrahim Turhan

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 1 (Temmuz/July 2024): 001-024

Cumhuriyet İdeolojisi, Tarih Yazıcılığı ve İslâm: Mustafa Kemal, Zâkir Kâdirî Ugan ve M. Şemsettin Günaltay Bağlamında Bir İnceleme*

Republican Ideology, Historiography, and Islam: An Analysis in the Context of M. Şemsettin Günaltay, Zâkir Kâdirî Ugan, and Mustafa Kemal

Aynur Singin

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı

Dr., Ministry of Education

Ankara, Türkiye

temuralayaynur@yahoo.com.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1592-9958>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 26 Şubat/February 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Nisan/April 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Temmuz/July 2024

Atıf / Citation

Singin, Aynur. "Cumhuriyet İdeolojisi, Tarih Yazıcılığı ve İslâm: Mustafa Kemal, Zâkir Kâdirî Ugan ve M. Şemsettin Günaltay Bağlamında Bir İnceleme". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz/July 2024), 001-024. <https://doi.org/10.54122/umde.1443282>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Aynur Singin).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektas Veli University

Lisans Bilgisi / Lisence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

* Bu makale, *Türk Tarih Tezi'nde İslâm Düşüncesinin Ele Alınışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008) başlıklı yüksek lisans tez çalışmamız esnasında karşılaştığımız bir problemin peşinden giderek, yeni ve güncel kaynaklar eşliğinde, meselenin dikey ve yatay boyutlarının detaylandırılması neticesinde hazırlanmıştır / This article was prepared by pursuing a problem we encountered during our master's thesis titled *The Appraise of Islamic Thought in the Turk History Thesis* (İstanbul: Marmara University, Social Sciences Institute, 2008) and by elaborating the vertical and horizontal dimensions of the issue, accompanied by new and up-to-date sources.

Öz

Bu makale, Cumhuriyet ideolojisinin Türk tarih tezi projesi kapsamında İslâm tarihi yazıcılığına odaklanarak meseleyi Mustafa Kemal Atatürk, Zâkir Kâdirî Ugan ve M. Şemsettin Günaltay olmak üzere üç aktörün yaklaşımları etrafında mercek altına almaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e evrilen süreçte kozmopolit bir devlet yapısından ulusal ölçekte bir devlet sistemine geçiş gerçekleşmiş böylece yeni kurulan siyasî rejimin kendisine yaslanarak güç devşireceği tarihsel arka plan ve mirasa dair yeni bir tarihsel anlatıya ihtiyaç duyulmuş, bu çerçevede İslâm düşüncesinin hususen İslâm tarihinin nasıl ele alınması gerektiği noktasında siyasî aktörler ve aydınlar arasında yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmanın en canlı örneği, Mustafa Kemal ile Ugan arasında gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal, İslâm düşüncesi ve tarihinin rasyonel, seküler ve laik bir zeminde ulusalcı bir perspektiften değerlendirilmesi gerektiğini düşünürken Ugan ise geleneksel tarih yazıcılığı ekseninde konuya eğilmiş görünmektedir. Bu iki aktör arasındaki fikir ayrılığı derin bir kriz ortaya çıkarmış, bunun üzerine İslâm tarihi ile ilgili bölümü yazmakla Günaltay görevlendirilerek mezkûr sorun belli bir ölçüde çözüme kavuşmuştur. Nitekim İslâm düşüncesi ve tarihinin nasıl yazılması gerektiği konusunda Günaltay, Mustafa Kemal ile müşterek bir paydada buluşarak yaptığı çalışmalarda Türkleri dünya tarihinin öznesi kılmakta, İslâm'ı önemli bir dönüm noktası değil bir geçiş evresi olarak görmekte, Türklerin Arap ve İran'dan farklı olarak kendine mahsus bir "Türk İslâm"ı inşa ettiğini öne sürmektedir. Günaltay'ın yeni İslâm yorumunun en dikkat çekici alt başlıkları ise "tenzihî Tanrı tasavvuru, determinist bir evren görüşü, özgür bir insan prototipi ve kaynağı akıl olan bir din, ahlâk ve hukuk sistemi" olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Türk Düşünce Tarihi, Türk Tarih Tezi, Atatürk, Zâkir Kâdirî Ugan, M. Şemsettin Günaltay, İslâm Tarihi Yazıcılığı, Cumhuriyet İdeolojisi.

Abstract

This article examines Islamic historiography in the context of the Republican ideology's Turkish history thesis project by examining the perspectives of three key figures: Mustafa Kemal Atatürk, Zâkir Kâdirî Ugan and M. Şemsettin Günaltay. The change from a cosmopolitan state structure to a nation-state system was realized in the process that led from the Ottoman Empire to the Turkish Republic. Therefore, a new historical account of the legacy and historical context that would provide the recently installed political government its strength was required. Within this context, among political figures and scholars, there have been intense debates on how to approach Islamic ideas, particularly Islamic history. The discussion between Mustafa Kemal and Ugan was the most striking instance of this argument. While Ugan appears to have focused on the topic along the axis of traditional historiography, Mustafa Kemal believed that Islamic thinking and history should be analyzed from a nationalist viewpoint on a logical, secular, and laicist ground. The difference of opinion between these two figures has created a deep crisis. This dilemma was partially solved when Günaltay was given the task of writing the section on Islamic history. Günaltay makes Turks the subject of world history in his studies and views Islam as a transitional phase rather than a crucial turning point. Additionally, he argues that the Turks constructed a unique "Turkish Islam" which is distinct from Islam in Arab and Iranian contexts. The most striking sub-headings of Günaltay's new interpretation of Islam were determined as "the conception of an absolute God, a determinist view of the universe, a prototype of a free human being, and a religion, morality and legal system whose source is reason".

Keywords: History of Contemporary Turkish Thought, Turkish History Thesis, Atatürk, Zâkir Kâdirî Ugan, M. Şemsettin Günaltay, Islamic Historiography, Republican Ideology.

Giriş

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Cumhuriyet ideolojisi, tarih üzerinden yeni bir söylem ve anlatı devreye sokarak kökleri Orta Asya coğrafyasına uzanan, içeriği ise büyük oranda

dönemin hâkim bilim ve medeniyet anlayışıyla çerçevenmiş, yeni bir insan, evren, devlet ve toplum, din, ahlâk, hukuk, tarih, edebiyat, sanat ve tüm bunların toplamını yansıtan ulusal bir kimlik inşa etmek istemiştir. Geçmişin yeniden yorumlanması, gelecek perspektifinin de bu temel üzerine inşa edilmesi amacıyla gündeme gelen yeni tarihsel anlatının (Türk tarih tezi) anlaşılmasını ve özümsemesini kolaylaştırmak amacıyla tarih ders kitaplarının yeniden yazılması, kongre ve konferanslar tertip edilmesi, tercüme ve neşriyatın dört koldan yürütülmesi; dil, tarih ve coğrafya alanında kurumsal birtakım adımların atılması kararlaştırılmıştır.¹ Bu yıllarda Türk tarih tezinin yanı sıra “Güneş-Dil teorisi”, “Türkçe Kur’ân”, “Türkçe ezan”, “Türkçe ibadet” istikametinde uygulamaya konan girişimler, Kemalist iktidar ve ideolojinin bir taraftan İslâm’ı paranteze alırken öte yandan kendisi için tehditkâr bulmadığı bir İslâm yorumunu (milli din projesi) destekleyerek, hatta bu istikamet üzere bazı kurumsal adımlar atarak Türk-İslâm sentezi fikrine kapı araladığını göstermektedir.² Cumhuriyet ideolojisi istikametinde yürürlüğe sokulan Türk tarih tezi projesi ve bu çerçevede İslâm düşüncesini ele alan aydınların makale ve telifleri bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sadece İslâm tarihi değil aynı zamanda hadis, fıkıh, kelam, felsefe ve tasavvuf sahasında da Günaltay’ın yanı sıra dönemin önemli diğer aydınları (Yusuf Ziya Yörükan, Hilmi Ziya Ülken, İzmirli İsmail Hakkı, Mehmet Ali Aynî, M. Şerafettin Yaltkaya) tarafından içerikleri ve temel iddiaları bakımından günümüzde hala önemini koruyan metinler kaleme alınmıştır.³ Biz bu makalede sadece Mustafa Kemal, Zâkir Kâdirî Ugan ve Şemsettin Günaltay arasında İslâm tarihi yazıcılığı etrafında seyreden sürece odaklanarak Cumhuriyet idaresinin “bilimsellik ve milliyetçilik” üst başlığı altında kendi resmi ideolojisine uygun bir tarihsel anlatıyı nasıl meşrulaştırmaya çalıştığını göstermeye çalışacağız.

1. İslâm Tarihini Kim, Nasıl Yazmalıdır? Mustafa Kemal ile Zâkir Kâdirî Ugan’ı Karşı Karşıya Getiren Notlar

¹ Türk tarih tezinin Kemalist iktidar ve ideoloji perspektifinden yorumu için Büşra Ersanlı’nın *İktidar ve Tarih: Türkiye’de Resmi Tarih Tezi’nin Oluşumu* (1929-1937) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003) adlı kitabına bakılabilir.

² Bu konuda “12 Eylül Türk-İslâm Sentezci mi İdi?” başlıklı yazısıyla Kara, sınırları çizilebilir bir Türk Müslümanlığından ayrı olarak ideolojik içeriklerle devreye sokulan Türk-İslâm sentezi fikrinin II. Meşrutiyet’e kadar uzanan yorumlardan biri olduğunu ve Kemalist iktidarın 1930’lu yıllarda bu damarı kuvvetli bir şekilde öne çıkartarak beslediğini iddia etmektedir bk. İsmail Kara, *Resimli Cumhuriyet Din Kitabı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 269-280.

³ Türk Tarih Tezi’nde İslâm düşüncesinin nasıl ele alındığını sorgulayan bir çalışma için yakın zamanda yayımlanan *Bugünü Geçmişe Yansıtma: Türk Tarih Tezi’nde Yeni Bir İslâm Yorumu Arayışı: 1932-1937* (İstanbul: İLEM Yayınları, 2023) başlıklı çalışmamıza bakılabilir.

Cumhuriyet idaresi Türk tarih tezi kapsamında liseler için hazırlanan tarih ders kitaplarında İslâm tarihi ile Türklerin İslâm medeniyetindeki rolünü ortaya koyan metinleri yazması için başlangıçta Zâkir Kâdirî Ugan'ı görevlendirmiştir.⁴ Tatar asıllı tarihçi ve mütercim Ugan'ın (1878-1954) Kazan'dan Türkiye'ye gelerek Türk vatandaşlığına geçmesi aslında 1923 yılına tesadüf eder. 1925 yılında Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nın sürekli yazar kadrosunda⁵ yer alan Ugan, 1927 yılında Türk Ocakları Hars Heyeti'ne üye olarak alınmış, bir müddet Tarsus'ta öğretmenlik yaptıktan sonra dönemin Maarif Vekâleti'nde bir süre çalışmış, 1930 yılında ise Türk Tarih Kurumu'na bağlı olarak kurulan Türk Tarihi Tetkik Heyeti üyeliğine seçilmiştir.⁶

Ugan'ın yazmış olduğu çok sayıda makale, telif ve tercümeleleri dikkate aldığımızda⁷ onun rivâyet ve hadis ilmi üzerinden İslâm tarihi metodolojisine eleştirel yaklaştığını,⁸ yeni ilm-i kelim tartışmalarına iştirak ettiğini,⁹ Türk kavminin kökenini, inançlarını, tarihini ve toplumsal yaşamını ortaya koymak için etnografya biliminin verilerini kullanarak Türkleri çeşitli yönlerden inceleyen yazılar kaleme aldığını,¹⁰ Vehhâbilik ile ilgili Türkçe literatürde ilk denilebilecek çalışmalara imza attığını,¹¹ yükseköğrenimin düzenlenmesiyle ilgili olarak akademi meselesine eğildiğini,¹² İngiliz filozof ve sosyolog Herbert Spencer'in insan ve eğitim üzerine kaleme aldığı eserlerin bir kısmını Tatarcaya çevirmek suretiyle, onun fikirlerinin

⁴ Yaşamöyküsü hakkında daha detaylı bilgi için bk. Gülşen Karagözoğlu, *Zâkir Kâdirî Ugan'ın Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve İslâm Tarihi Çalışmalarındaki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015), 9-10; Hamit Zübeyr Koşay, "Zâkir Kadiri Ugan: 1878-1954", *Türk Yurdu*, 239 (1954), 428-430; Azat Ugan, "Prof. Zâkir Kadiri Ugan (Ölümünün Üçüncü Yıldönümü Münasebetiyle)", *Kırım Dergisi* 9-12 (1957), 318-320; Muhammed Allam Mustafa, "Zâkir Kadiri Ugan Cenapları", *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri* (23-26 Mayıs), (1996), 435-438; Osman Güner, "Zâkir Kâdirî Ugan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 62/44-45.

⁵ Hamit Er, *İstanbul Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları* (İstanbul: İslâm Medeniyeti Vakfı, 1993), 190.

⁶ Karagözoğlu, *Zâkir Kâdirî Ugan'ın Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve İslâm Tarihi Çalışmalarındaki Yeri*, 11-12.

⁷ Ugan'ın kitap, dergi ve gazete yazılarından oluşan telif eserleri ile tercümelerine dair derli toplu ve tafsilatlı bilgi için bk. Karagözoğlu, "Zâkir Kâdirî Ugan'ın Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve İslâm Tarihi Çalışmalarındaki Yeri", 15-17; Mustafa, "Zâkir Kadiri Ugan Cenapları", 437-438.

⁸ Bu noktada Ugan'ın "Dinî ve Gayrı Dinî Rivâyetler" [*Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1/4, (1926), 132-210] başlıklı makalesi hadiste kullanılan yöntem ve metodolojiye dair eleştirel bir yaklaşım sunar. Ayrıca Ugan'ın görüşlerini hadis ilmi açısından ve İslâm tarihi alanında yapmış olduğu tercümeleler bakımından değerlendiren çalışmalar için bk. Osman Güner, "Zâkir Kâdirî Ugan'ın Hadis Sistematiğine Yönelik Eleştirilerinin Tahlil ve Tenkidi", *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, (2004), 65-94; Gülşen Karagözoğlu- Osman Aydın, "Zâkir Kadiri Ugan ve İslâm Tarihine Dair Tercümeleri", *Usûl: İslâm Araştırmaları* 23, (2015), 161-188.

⁹ Zâkir Kâdirî'nin *İlm-i Kelâm Dersleri* (Ufa, 1910) başlıklı bir çalışması bulunmaktadır ki, bu metin yeni ilm-i kelim denilince akla ilk gelen İzmirli İsmail Hakkî'nin kitabından önce yazılmış olması bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca bu eser İslâm dünyasında büyük ilgi uyandırmış; İsmail Gaspıralı, *Tercüman* gazetesinde "Âlimler yeni usulle İslâm ilahiyatını istiyorlar" diyerek, bu kitabı tanıtmak amacıyla iki makale kaleme almıştır. Bk. Mustafa, "Zâkir Kadiri Ugan Cenapları", 437.

¹⁰ Zâkir Kâdirî Ugan, "Çuvaşların Etnografyası", *Türk Yurdu* XV-1/167-6, (Mart 1925), 253-258; "İdil Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil", *Türk Yurdu* XVI-2/168-7, (Nisan 1341/1925), 30-32; "İdil-Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil", *Türk Yurdu* XVII-3/176-15, (Kanunisanı 1926/Ocak 1926), 145-151; "Şimal Türk Lehçesine Osmanlı Türkçesinin Tesiri", *Türk Yurdu* XVII-3/179-18, (Mayıs-Haziran 1926), 282-287; "Tarihi Tetkikler: Türklerin Kavmî ve Kabilevî Terkihi Meselesi", *Türk Yurdu* XXII-8/202-41, (Ağustos 1928), 73-75; "Eski Türk Dinine Dair Umay Âlihesi", *Türk Yurdu* VI-26/39/233, (Mart 1931), 17-21; "Afganların Kavmî Terkihi Meselesi", *Türk Yurdu* 2 (235), (Ağustos 1954), 127-131; "Afganların Kavmî Terkihi Meselesi", *Türk Yurdu*, 3 (236), (Eylül 1954), 234-237; "Afganların Kavmî Terkihi Meselesi", *Türk Yurdu* 4 (237), (Ekim 1954), 301-304.

¹¹ Zâkir Kâdirî Ugan, "Vehhâbiler (1)", *Türk Yurdu* XV-1/163-2, (Kasım 1924), 68-73; "Vehhâbiler (2)", *Türk Yurdu* XV-1/166-5, (Şubat 1925), 191-197.

¹² Zâkir Kâdirî Ugan, "Akademi Meselesi: Akademilerin Muhtasar Tarihi", *Türk Yurdu* XXI-7/195-34, (Ocak 1928), 51-57; "Akademi Meselesi: Rus Fünûn Akademisi", *Türk Yurdu* XXI-7/196-35, (Şubat 1928), 105-109; "Akademi Meselesi: Türk Akademisi", *Türk Yurdu* XXI-7/197-36, (Mart 1928), 173-177.

Doğu ülkelerinde tanınması için çaba gösterdiğini ve müslüman kadının bireysel ve toplumsal hayattaki rolü¹³ üzerine önemli çalışmalarda bulunduğunu söyleyebiliriz.

Ugan hakkında verdiğimiz bu çerçeve bilgiden sonra yeniden onun Mustafa Kemal ve resmi tarih teziyle kesişen sürecine intikal edebiliriz. Bilindiği üzere Türk tarih tezi çerçevesinde metin telif edenler ya Mustafa Kemal tarafından doğrudan görevlendirilmiş isimlerdir veya yakınında bulunan siyasetçi ve aydınlar tarafından kendisine tavsiye edilmiş kişilerdir. Her hâlükârda Mustafa Kemal, neyin nasıl ve ne kadar yazılacağı kadar kim tarafından yazılması gerektiği hakkında da belirleyici olan mercidir. Fakat Ugan'ın Türk tarih tezi çalışmalarına katılması ve bir sonraki aşamada İslâm tarihi bölümünü yazmakla görevlendirilmesinde hemşehrisi olan Yusuf Akçura'nın payı olduğu yönünde bir rivâyet de bulunmaktadır.¹⁴ Öte yandan Ugan, daha önce hem Türk Tarihi Tetkik Heyeti'ne katılmış hem de Türk tarih tezinin ilk somut örneği olan *Türk Tarihinin Ana Hatları*¹⁵ için "Türk Tarihinin Ana Hatları Nam Eser-i Celîl'e Dair Bazı Mülâhazalarım" başlıklı hacimli ve detaylı bir mütalaa raporu kaleme almıştır.¹⁶ Tüm bunları dikkate aldığımızda Ugan'ın Mustafa Kemal'in etrafında hâlelenen siyasetçi ve aydınlar kümesinin içinde yer aldığını görmekteyiz. Fakat Ugan resmi iktidar ve ideolojinin yakınında konumlanan bu pozisyonunu kısa bir süre sonra Mustafa Kemal ile aralarında patlak veren bir kriz neticesinde kaybedecektir. Kriz, Mustafa Kemal'in Ugan'ın yazmış olduğu İslâm tarihi notlarını, bilimsel kriterlere ve tarihsel gerçekliğe uygun bulmamasından kaynaklanmıştır.

Mustafa Kemal ile Ugan'ı karşı karşıya getiren olay ise şöyle cereyan etmiştir: Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Türk tarih tezinin ilk somut örneğini teşkil eden *TTAH*'yı¹⁷

¹³ Zâkir Kâdirî Ugan, *Kızlar Dünyası*, Kazan 1911.

¹⁴ Uluğ İğdemir, "Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir'in 80. Doğum Günü Töreninde Yapılan Konuşmalar", *Bellefen* 43/170 (Nisan 1979), 533.

¹⁵ Makalenin bundan sonraki bölümünde *Türk Tarihinin Ana Hatları* başlıklı kitap için *TTAH* kısaltması kullanılacaktır.

¹⁶ Zâkir Kâdirî Ugan, "Türk Tarihinin Ana Hatları Nam Eser-i Celîl'e Dair Bazı Mülâhazalarım", *Türk Tarih Kurumu Arşivi, Türk Tarihinin Ana Hatları Koleksiyonu (TTAH)* 9/21, (t.y.), 1-72. Ugan, bu raporda eleştiri ve tenkitlerini daha ziyade şu noktalar üzerinde yoğunlaştırır: Eserde kullanılan kaynakların yetersizliği, arkeolojik ve linguistik bilimlerin verilerinden bütüncül bir yaklaşımdan ziyade pragmatik gayelerle seçmecî ve parçacı bir şekilde istifade edilmesi, Türklerin Çin, Mısır vd. gibi coğrafya ve medeniyetlerin teessüsünde kurucu unsur oldukları fikrinin bilimsel vesikalarla yeterince temellendirilememiş olması, İslâmiyet'ten sonra Türk tarihi ile ilgili bölümlerde İslâmî kaynakların zengin olmasına rağmen kullanılmaması ve İslâmiyet sonrası Türk tarihine yeterince yer verilmemiş olması. Ayrıca kitabı "selbî nokta-i nazar"dan tetkik ettiğini söyleyen Ugan, *TTAH*'de Türk tarihinde İslâmiyet öncesi ile sonrası arasında nicelik ve nitelik bakımından, başvuru kaynakları açısından bariz bir farklılık olduğunu düşünmektedir. Ona göre, İslâmiyet öncesi Türk tarihinde gösterilen özen ve ciddiyet, İslâm ve sonrasıyla ilgili kısımlarda yeterince gözetilmemiştir. Dolayısıyla Türklerin İslâmiyet devrinin revize edilmeden bu haliyle yayınlanmasının eserin kıymetini hafifletirebileceğinin hesaba katılarak bu bölümlerin olgunlaştırılana kadar kitap içerisinden çıkarılmasının daha uygun olacağını söylemiştir. (s. 51-52). Bununla birlikte Ugan'ın raporunda esas dikkat çekici olan husus, *TTAH*'nin insanın ve evrenin başlangıcı hakkındaki metafizik izah ve yorumları ikincilleştiren bunun yerine pozitivist ve evrimci teorileri ikâme eden tarihsel anlatıya raporun hiçbir yerinde müspet veya menfi olarak değinmemesidir.

¹⁷ *TTAH* 1931 yılında *Türk Tarihinin Ana Hatları Methal* adında, sadece 74 sayfalık bir broşür şekline getirilerek Milli Eğitim Bakanlığı tarafından otuz bin adet bastırılarak okullara dağıtılmıştır. *TTAH*'de yer alan "Eski Türklerin dini, Şamanlık ve Şamanlar, Türkler arasında hariçten giren dinler, Zerdüştdinî, İsa ve Musa dinleri, Manî dini, İslâm dini" bölümleri herhangi bir değişiklik yapılmadan *TTAH*'ye aktarılmıştır. Bk. *Türk Tarihinin Ana Hatları Methal* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), 44-69.

yayınladıktan sonra aynı tez istikametinde liseler için tarih ders kitaplarını yazmak için kolları sıvar ve 1931 yılının Ağustos ayında küçük bir kadroyla çalışmalarını Dolmabahçe Sarayı'nda devam ettirmek için İstanbul'a taşınma kararı alır.¹⁸ Bu süreçte Mustafa Kemal, ara ara Yalova'da ikamet edecek, yazılan bölümler kendisine ulaştırılacak, o da vakit ve imkân bulursa okuyup kenarlarına notlar düşecek, gerekiyorsa birtakım tashih ve tekliflerde bulunacaktır. Ankara'dan ayrılmadan önce ders kitabı için Ugan'ın yazmış olduğu İslâm tarihi notları kendisine verilir, o da okumak üzere yanına alarak ayrılır.¹⁹ Fakat kısa bir süre sonra Mustafa Kemal, kendisine verilen metinlerden duyduğu memnuniyetsizliği ifade ederek işaret ettiği yerlerin düzeltilmesini ve yeniden yazılmasını ister. İstenen düzeltmeler yapılmayınca Mustafa Kemal, notların müellifini "ilim adamı olmamakla, medrese tahsili görmekle, birtakım naslara inanmakla"²⁰ tenkit ederek metinlerin bu haliyle ders kitaplarına giremeyeceğini ifade eder. Bu süreci Uluğ İğdemir şöyle aktarır:

... Atatürk *İslâm Tarihi* bölümüne çok önem vermişti. Bu bölümün önemli bir dilimini de kendisi yazmıştı. İlk önce kurum üyelerinden rahmetli Zâkir Kâdirî'ye (Ugan) yazdırılan bu bölümü hiç beğenmemiş, bunun Şemsettin Bey (Günaltay) tarafından yazılmasını istemişti. 16 Ağustos 1931'de kurum başkanı Tefik Bey'e Yalova'dan yazdığı mektup şöyle başlıyordu:

Zâkir Kâdirî Bey'e hazırlattığınız "İslâm Tarihi" notlarının Muhammed Devri'ne ait olan ilk sayfasından sonraki parçalar, teessüfle söylemeye mecburum ki, hiç de bir mütehasşısın kafasından, kaleminden ve tertibinden çıkmışa benzemiyor. Zâkir Kâdirî yazılarını olduğu gibi, büyük bir itinayla hazırlanmakta olan mektep kitaplarına koymakta hiç isabet olmayacağı fikrindeyim.

...

'Size verdiğim ilk notlarımla beraber şimdi göndereceğim "Hulefâ-i Râşidîn Devri" notları da yüksek cemiyetimizin behemehal tenkit nazarlarından geçmelidir.' Mektubun ikinci bölümünde Atatürk şöyle demektedir:

'Benim size gönderdiğim Hulefâ-i Râşidîn Devri notlarından sonra Emevî Saltanatı ve ondan sonraki devirler Şemsettin Beyefendi tarafından hazırlanır, benim de vaktim, daha doğrusu *dispositionum* olursa, ben de meşgul olurum.'²¹

¹⁸ Kurum İstanbul'a taşınmadan önce tarih ders kitaplarının birinci cildi yayımlanmıştır. (*Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931). Dört ciltlik lise tarihinin *Osmanlılar* dışındaki *Türk Devletleri* bölümlerini Prof. Dr. Fuat Köprülü, *Cumhuriyet Tarihi*'ni içine alan dördüncü cildi ise Tefik Bıyıklıoğlu ile birlikte Doktor Reşit Galip yazmışlardı. Bk. İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 10. Ayrıca tarih ders kitaplarının diğer ciltleri için bk. *Tarih II: Ortazamanlar* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), *Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), *Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931).

¹⁹ İğdemir, *Yılların İçinden*, 25.

²⁰ İğdemir, *Yılların İçinden*, 26.

²¹ İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 8-9.

Mustafa Kemal ile Ugan arasında İslâm tarihi notları üzerinden yaşanan bu tartışmayı bize aktaran birincil kaynak aslında bir mektuptan ibarettir. 16 Ağustos 1931 tarihli bu mektup Mustafa Kemal tarafından, Türk Tarih Kurumu Genel Başkanı Tevfik Bıyıklıoğlu'na Yalova'dan gönderilmiştir. Mektubun kendisinden bahseden Türk Tarih Kurumu eski genel müdürü Uluğ İğdemir gerek *Yılların İçinden*²² gerekse *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*²³ adlı kitabında mektubun orijinalini paylaşmak yerine kendine göre birtakım alıntılar yapmak suretiyle bir seçki sunmaktadır. Dolayısıyla İğdemir'in bu tavrı, ikinci bir tartışmanın fitilini alevlendirerek söz konusu mektup üzerinde ideolojik bir bulut kümesinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. İğdemir bu mektupların Türk Tarih Kurumu'nun özel arşivinde beş parça halinde bulunduğunu söylemesine rağmen²⁴, bugün mektuplar işaret edilen kurumda olmadığı gibi niçin orada olmadıkları yahut nereye intikal ettirildikleri konusunda kurum görevlilerinin tatmin edici bir izahı yoktur.²⁵

Öte yandan Atilla Oral 16 Ağustos 1931 tarihli Mustafa Kemal tarafından Yalova'dan Türk Tarih Kurumu'na gönderilmiş, toplamda 21 sayfadan oluşan el yazısı mektupları İstanbul Beyoğlu'nda düzenlenen bir müzayedede tesadüfen satın aldığını söylemektedir. Hâlbuki Oral'ın satın almış olduğu evrak içerisinden çıkan mektuplar orijinal nüshanın kendisi değildir. Mektup, dönemin kopya usullerine göre çoğaltılmış nüshasıdır ki Oral, bu evrakı uzun bir giriş yazısıyla birlikte, mektubun transkripsiyon metni ve günümüz Türkçesini de sonuna ilave ederek *Atatürk'ün Sansürlenmiş Mektubu* başlığı altında yayımlamıştır.²⁶ Oral'ın kitabında yer verdiği mektupta Mustafa Kemal, Arapların İslâmîyet'i yanlış anladığını, bununla irtibatlı olarak Türk kültürünü imha ettiklerini, “bir hırka bir hurma” edebiyatının insanlık adına kendisine tutunulabilecek sağlam bir dal olmadığını dolayısıyla terk edilmesi gereken bir yaşam felsefesi olduğunu, Türklerin İslâm dünyasında ilim, sanat, askerlik vb. pek çok sahada “sahip, hâkim, efendi” konumunda iken köle gibi tasvir edilmiş olmalarının kabul edilemeyeceğini, “Muhammed'in halifesi unvanını taşımak maskaralığından” bir an evvel kurtulmamız gerektiğine dolayısıyla İslâm tarihi notlarının bu hususlar üzerinden yeniden gözden geçirilerek tashih edilmesi gerektiğine işaret ederken;

²² İğdemir, *Yılların İçinden*, 24-27; *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 8-9.

²³ İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 7-11.

²⁴ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 9.

²⁵ 9 Şubat 2024 tarihinde Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nin arşivine bu mektupları görmek için gittiğimizde ilgili memur, mektupların yerinde olmadığını, aradığımız evrakın Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ne kaldırılmış olabileceğini söyleyerek oraya bakmamızın daha doğru olacağını söyledi. Bunun üzerine Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi Şube Müdürü Hanife Gökdoğan'ın aracılığıyla Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ne bakmamıza rağmen müspet bir netice alamadık.

²⁶ Atilla Oral, *Atatürk'ün Sansürlenmiş Mektubu* (İstanbul: Demkar Yayınevi, 2011), 3-4.

Ugan'dan ise “Zâkir Kâdirî'nin eblehâne notları”, “Mısır'ın Câmîatü'l-Ezher mezunları” ve Câmîatü'l-Ezher kaçkını”²⁷ şeklinde bahsetmektedir.

Hatırat türü ikincil anlatımlar ve orijinal nüshadan kopya edilmiş mektubun içeriğinden anlaşıldığı üzere Mustafa Kemal, Türk tarih tezi projesi kapsamında İslâm tarihi bölümüne özel bir önem atfetmiş, yazımıyla doğrudan ilgilenmiş, bazı bölümler üzerinde bizzat tasarrufta bulunmuş,²⁸ Ugan'ın yazmış olduğu notları bilimsel ve tarihsel gerçekliğe uygun bulmayarak bu görevi Günaltay'a devretmiştir. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde işaret edeceğimiz üzere *TTAH* ve *Tarih I* başlıklı kitapların ilk kısmını oluşturan “Beşer Tarihine Methal: Kâinat, Tarih, Irk ve Fikir”²⁹ adlı kısım, *Tarih II: Orta Zamanlar*'ın “İslâm Tarihi”³⁰ bölümü ve Günaltay'ın resmi tarih tezi çerçevesinde ortaya koyduğu teliflerin içeriği meselenin hem bilinmeyen yönlerine ışık tutmakta hem de problemin muhtelif katmanlarına nüfuz etmemize imkân sunmaktadır.

2. Yol Ayrımı: İslâm Tarihi Bölümünün Şemsettin Günaltay'a Devredilmesi

Liseler için hazırlanacak dört ciltlik tarih ders kitaplarında “İslâm Tarihi” ile ilgili bölümü yazma vazifesinin Ugan'dan alınıp Günaltay'a devredilmesinin gelişigüzel alınmış bir karar olduğunu düşünemeyiz. Nitekim Günaltay, fen ve tabiî ilimler tahsil etmiş olsa da çok erken diyebileceğimiz bir zaman diliminde tarih disipliniyle husûsen ilgilenmeye başlamıştır.³¹ Bu meyanda onu ilk olarak 1911'de kurulan Türk Ocağı'nda bir dizi ders ve konferans verirken görmekteyiz. Daha sonra 1914 yılında İslâm Mecmuası'nın çıkmasıyla birlikte İslâmcı-Türkçü kadroya katılan Günaltay, 1915'te Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde “Medeniyet Tarihi”, 1917'de Süleymaniye Medresesi'nde “Dinler Tarihi”, 1919'da Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde “İslâm Kavimleri Tarihi” derslerini okutmuş ve nihayet Süleymaniye Medresesi İslâm Felsefesi müderrisliğine tayin edilmiştir.³² Öte yandan Günaltay'ın tarihle yakından ilgilenmesinde Ziya Gökalp ile tanışmasının önemli bir dönüm noktası olduğu da iddia edilmiştir.³³ Hatta Günaltay'ın Dârülfünun'da tarih müderrisliğine tayin edilmesinde

²⁷ Oral, *Atatürk'ün Sansürlenmiş Mektubu*, 67-70.

²⁸ İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 8-9.

²⁹ *Türk Tarihinin Ana Hatları* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), 5-39.

³⁰ *Tarih II: Orta Zamanlar*, 79-184. Bu konuda daha önce yapılmış bir çalışma bulunmakta ve fakat kaynak olarak sadece *Tarih II* baz alındığı için müellifin değerlendirme ve tespitlerinde birtakım boşluklar bulunmaktadır. Bk. İlhami Ayrancı, “Cumhuriyet Döneminde Yapılan İlk Resmi İslâm Tarihi Çalışmaları (Tarih II Ortazamanlar Ders Kitabı Örneği)”, *Dini Araştırmalar* 12/45, (2014), 115-136.

³¹ Hayatı hakkında bilgi için bk. İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 1071-1073; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 2005), 395-398; Bayram Ali Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay* (İstanbul: Araştırma Yayınları, 2003).

³² Kamil Şahin, “Mehmet Şemsettin Günaltay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/286-288.

³³ Fahrettin Altun, “M. Şemsettin Günaltay”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslâmcılık VI*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 160-173.

Gökalp'in etkisi olduğu rivâyet edilir. Fakat görevi üstlenen Günaltay, öğrencilere okutacak bir ders kitabının olmadığını fark ederek kısa süre içerisinde *Mufassal Türk Tarihi*³⁴ başlıklı beş ciltten müteşekkil bir ders kitabı telif etmiştir.³⁵ Bununla birlikte Günaltay'ın "Yeni Türkiye hangi temeller üzerine kurulmalıdır?" sorusuna cevap aramak üzere kaleme aldığı *Maziden Âtiye*³⁶ başlıklı eseri Gökalp etkisinin kuvvetli bir şekilde hissedildiği ender çalışmalardan biridir.

Günaltay'ı Cumhuriyet ideolojinin resmi tarih yazım sürecine yakınlaştıran bir başka çalışması "Türk Feylesofu Fârâbî: Hayatı, Âsârı ve Mesleki" (1922)³⁷ başlıklı seri halinde yayınlanmış iki makalesidir. Filozofun Türklüğünü ispatlamaya yönelik kuvvetli vurguların yer aldığı bu metinler, Türk tarih tezinden yaklaşık on yıl önce benzer türden argümanların tartışıldığını göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Günaltay 1923 yılında Mustafa Kemal ile Dârülfünun'da müderrisler meclisi münasebetiyle bir araya gelmiş ve bu görüşmede Atatürk'ün "tarihçilerle daha çok görüşeceğiz" mealindeki hitabına mazhar olmuş,³⁸ daha sonra İstanbul CHP teşkilatını kurmakla görevlendirilmiş, 1930 yılının başlarında ise Türk Tarih Kurumu'nda aktif görev alarak Cumhuriyet ideolojisinin resmî tarihçisi olarak anılmıştır.³⁹ Ugan'dan alınarak kendisine tevdi edilen görev neticesinde Günaltay, Türk Tarih Kurumu'nun yayımlamakta olduğu *Dünya Tarihi Serisi* içinde Arabistan yarımadasının eski tarihiyle İslâm devrini yazmakla görevlendirilmiş,⁴⁰ TTAH eserinin müsveddeleri başta olmak üzere Orta Asya Türk tarihi ve İslâm tarihiyle ilgili pek çok metin kaleme almıştır.⁴¹ Zikrettiğimiz tüm bu hususlar, Günaltay'ın bir şekilde Cumhuriyet

³⁴ M. Şemsettin Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi I-V*, (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1338-1340).

³⁵ "Okutulacak kitap yoktu. Yeni bir Türk tarihi yazmak gerekti. Çok gençtim. Ve hiçbir hazırlığım da yoktu. Ama bu işin altından da kalkmak gerekiyordu. Birçok kitaplar getirttim, bunları okudum ve kısa bir zamanda beş ciltlik *Mufassal Türk Tarihi*'ni yazdım. Bu tarihte şüphesiz orijinal bir şey yoktu. Bir *Compilation*'dan başka bir şey değildi ama öğrencilerin eline bir şey verilmiş oldu." Bk. İğdemir, *Yılların İçinden*, 118-119.

³⁶ M. Şemsettin Günaltay, *Maziden Âtiye* (Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1339/1921). Bu eserin sadeleştirilmesi için bk. *Türk-İslâm Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım*, haz. Ahmet Gökbel-Dursun Ali Aykıt, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003)

³⁷ M. Şemsettin Günaltay, "Türk Feylesofu Farabi: Hayatı Âsârı ve Mesleki", *DEFM* 1/2, (Mart 1338/1922), 31-56; 2/2, (Mayıs 1338/1922), 93-127.

³⁸ M. Şemsettin Günaltay, *Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1959), 273-274.

³⁹ Günaltay, özellikle 1941 yılından vefatına kadarki süreçte Türk Tarih Kurumu'nun başkanı olarak görevde bulunacaktır. Bk. Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, 176-177.

⁴⁰ Fakat Günaltay, birinci cildini tamamladığı bu eserin basıldığını görememiş, Uluğ İğdemir'e bu eserlerin basılması noktasında vasiyette bulunmuştur. Bk. İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 24-26, 118-119; Ümit Şahin, "Şemsettin Günaltay'ın Başkanlığı Döneminde Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Çalışmalar (1941-1961)", (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 15-16.

⁴¹ M. Şemsettin Günaltay, "İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii", *Birinci Türk Tarih Kongresi. Konferanslar ve Müzakere Zabıtları* (Ankara: Maârif Vekâleti, 1932), 289-307; "İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?", *İkinci Türk Tarih Kongresi. Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan bildirimler 1937*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943), 73-88; "Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi", *Tarih Dersi Semineri*, (İstanbul: Milli Mecmuası Basımevi, 1937), 3-13; "İbn Sînâ Milliyeti Hayatı ve Kültürü", *Büyük Türk Filozof ve Tıp Ustadı İbn Sînâ: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi 1937), 5-29; "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikâtların Mahiyeti ve Tez'in Kat'i Zaferi", *Türk Tarih Kurumu-Belâten* 2/7-8, (I. Teşrin 1938), 337-365; "Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belâten* 6/23-24, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1942), 177-205;

idaresinin Türk tarih tezi projesiyle ortak bir zeminde buluşmasını sağlamıştır. Peki Günaltay, Kemalist ideolojinin önermeleri bağlamında Cumhuriyet'in genç nesilleri için İslâm tarihini nasıl resmetmiştir? Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde Günaltay'ın Türk tarih tezi çerçevesinde kaleme almış olduğu teliflerden yola çıkarak onun İslâm tarihi ve İslâm düşüncesine yaklaşımının ana hatlarını maddeler altında tespit ve tahlil etmeye çalışacağız.

3. Şemsettin Günaltay'ın İslâm Tarihi ve İslâm Düşüncesine Yaklaşımı

3.1. Tarihin Başlangıcı ve Öznesi Olarak Türkler

Günaltay'ın İslâm tarihi ve düşüncesiyle ilgili yaptığı çalışmalarda tarihsel başlangıç noktası olarak İslâm öncesi Orta Asya Türk tarihini öne çıkarması kayda değer bir yenilik olarak görülmelidir. Bunun arka planında Türklerin barbar veya gayr-ı medeni bir millet oldukları yönünde yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde devreye sokulan oryantalist söyleme karşı bir tavır ve duruş yer almaktadır. Bu nedenle Afet İnan'ın bir Fransızca coğrafya kitabında Türklerin sarı ırktan ve ikinci dereceden insan tipi oldukları yönündeki iddiayı Mustafa Kemal'e sorması ve bu diyalogun⁴² ilgili literatürde Türk tarih tezinin başlangıç noktası olarak gösterilmesi basit bir tesadüften ibaret değildir.⁴³ İslâm öncesi Orta Asya Türk tarihinin öne çıkarılmasının arkasında yatan bir diğer sebep ise İslâm'ın etkisinin paranteze alınmasıdır. Zira Cumhuriyet ideolojisinin öne sürdüğü temel argümanlardan biri de Türklerin İslâm dinini benimsemeden önce köklü bir millet oldukları halde müslüman olduktan sonra milliyet hislerinin uyuşarak pasifleştiği yönündedir.⁴⁴ İslâm öncesi Türk tarihinin öne çıkarılması ve araştırılması Anadolu sınırları içerisinde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti için elbette anlaşılabilir ve makul bir teşebbüs olmasının yanı sıra Türk İslâm dindarlığı ve düşüncesi için de müspet bir gelişmedir. Fakat burada gözden kaçırılmaması gereken husus, İslâm öncesi Türk tarihinin nasıl yorumlandığı ve ne tür

⁴² "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu", *Bellekten* 7/25, 26, 27, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943); 59-99.

⁴³ Afet İnan, "Atatürk ve Tarih Tezi", *Bellekten* 3/10, (Ankara: TTK Yayınevi, 1939), 244-245; Afet İnan, *Atatürk'ten Hatıralar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1950), 59-60.

⁴⁴ Öte yandan resmi tarih yazımını ortaya çıkaran sebepler elbette sadece bu anıya indirgenemez, aksine bundan çok daha fazlasını oluşturan şu sebepler manzumesine dayanmaktadır: Batı'da yaygın olan negatif Türk imajı, İtalya, Ermenistan ve Yunanistan'ın Anadolu üzerindeki tarihsel hak iddiaları, uluslaşma ve ulusal kimlik bilincini kuvvetlendirmek, ulusun etnik açıdan türdeşliğini bilimsel bir zemine oturtmak ve seküler bir tarih kurgusuna duyulan ihtiyaç. Bk. Yunus Emre Özkul, "Akademik Literatürde Türk Tarih Tezi Sorunsalı", *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1, (2019), 40.

⁴⁴ Bu noktada Mustafa Kemal'in 1929-1930 yıllarında Afet İnan'ın *Medeni Bilgiler* kitabını gözden geçirirken not aldığı pasajlar temsil gücü yüksek ifadelerle doludur. Mustafa Kemal, Türk milletini oluşturan temel unsurları *siyasi varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk ve köken birliği, tarihi yakınlık, ahlaki yakınlık* şeklinde sıralarken din birliğine yer vermediği (s. 17, 22) gibi şu sözleri ifade eder: "Din birliğinin de bir millet teşkilinde tesirli olduğunu söyleyenler vardır. Fakat biz, bizim gözümüz önündeki Türk milleti tablosunda bunun aksini görmekteyiz. Türkler Arapların dinini kabul etmeden evvel de büyük bir millet idi. Arap dinini kabul ettikten sonra bu din ne Arapların ne aynı dinde bulunan Acemlerin ve ne de Mısırlıların vesairesinin Türklerle birleşip bir millet teşkil etmelerine hiçbir tesir etmedi. Bilakis Türk milletinin milli bağlarını gevşetti; milli hislerini, milli heyecanlarını uyuşturdu. Bu pek tabii idi. Çünkü Muhammed'in kurduğu dinin gayesi, bütün milliyetlerin üzerinde kapsamlı bir Arap milliyeti siyasetine varıyordu." Bk. Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Bütün Eserleri* (04/05 Kasım 1929-31 Ağustos 1930) XXIII, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2008), 20-21.

amaçlar için araçsallaştırıldığı göz ardı edilmemesi gerektirir.⁴⁵ Günaltay'ın müellifi olduğu *Tarih I*'in girişinde insan ve evrenin başlangıcına dair modern nazariyelerin yer aldığı bölüm⁴⁶ ile *Tarih II: Orta Zamanlar*'daki "İslâm Tarihi" bölümlerinde kullanılan seküler dilin bahsettiğimiz problemle irtibatlı olduğu göz ardı edilmemelidir. Bunun yanı sıra Günaltay'ın resmî tarih tezi çerçevesinde yazmış olduğu metinlerde Türk'ü kan birliği, kafatası ölçümleri,⁴⁷ arkeoloji, antropoloji vb. modern bilimlerin verilerinden hareketle "geniş alınlı, dolgun çehreli, büyük burunlu, orta boylu brakisefal" insanlar olarak tanımlaması⁴⁸ din fikrinin paranteze alındığı yeni bir millet tanımının habercisidir. Günaltay'ın İslâm öncesine yaklaşımı ile ilgili değinmemiz gereken son husus, onun medeniyet kavramını oturttuğu çerçeveye ilgilidir. Günaltay, Türklerin İslâm öncesinde "neolitik/sümer/sinear/anayurt medeniyeti"⁴⁹ adı altında yüksek bir medeniyet kurduklarını, daha sonra göçler vasıtasıyla⁵⁰ gittikleri coğrafyalara bu medeniyeti aşıladıklarını dolayısıyla Batı'da ortaya çıkan Avrupa medeniyetinin (cihan medeniyeti) temelinde de "Yunan Mucizesi"nin değil "Sümer Mucizesi"nin⁵¹ olduğunu iddia etmektedir.⁵²

Türklerin medeniyet tesisi bakımından ilk ve kurucu millet oldukları yönündeki temel argümanın en dikkat çekici alt başlıklarından biri de yeryüzündeki ilk inanç ve dinin de Türkler tarafından tesis edildiği iddiasıdır. Türk tarih tezi çerçevesinde bu argümanı

⁴⁵ Cumhuriyet idaresinin niyetini bilen aydınlardan biri olan İzmirli İsmail Hakkı, I. Türk Tarih Kongresi'nde "İslâm Âleminde Türklerin Fikir Hayatı" (1932) hakkında tebliğini sunduktan sonra İslâm öncesi Türk tarihine değinmediği için sert eleştirilere maruz kalmıştır. Fakat 1937 yılına gelindiğinde II. Türk Tarih Kongresi'nde "Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri" (1937) ile "Peygamber ve Türkler" (1937) başlıklı metinlerle bunu bir ölçüde yapmış olsa da laik bir Türkçülük fikrinden ısrarla kaçınmıştır. Bu konuda bir başka örnek Mehmet Ali Aynı'dır. Aynı'nın yaklaşımı ise Cumhuriyet ideolojisinin aksine İslâm öncesi Türk tarihini adeta İslâmleştirerek yorumlamasıdır ki müellifin *Tasavvuf Tarihi* başlıklı eseri bunun tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Bk. Mehmet Ali Aynı, *Tasavvuf Tarihi*, haz. Hüseyin Rahmi Yananlı, (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017).

⁴⁶ *TTAH* adlı eserin "Beşer Tarihine Methal: Kâinat, Tarih, Irk ve Fikir" başlıklı bölümünde evren ve insanın başlangıcı ile ilgili dini rivayetlerin masal olarak betimlendiği, insanın tabiatın bir mahlûku olduğu, yaşamın en temel kâidesinin ise tabiatın kanunlarına tâbi olmaktan ibaret olduğu, insanın ve yaşamın başlangıcının "hayat zinciri" ilkesinden hareketle evrimci bir perspektifle yorumlandığı, din fikrinin kaynağının ise rüya ve korkuya dayandırıldığı, toplumların tekâmülü ile birlikte korku hissinin de zamanla Allah kavramına evrilerek geliştiği yönünde pozitivist bilim anlayışı ve evrimci teori ile uyumlu değerlendirmeler yapılmaktadır. Bk. *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 5-39. Ayrıca bu konuda erken Cumhuriyet döneminde tek parti iktidarının takip ettiği siyaset ve benimsediği ideoloji içerisinde sosyal Darwinizm'i inceleyen bir çalışma için bk. Rağıp Ergün, *Tek Parti Döneminde Sosyal Darwinizm* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2023), 295-317.

⁴⁷ "Brakisefal teoride ısrar Türk antropolojisini içinden çıkılmaz bir noktaya sürüklemiştir. Zira Anadolu ve çevresinde Türk olmayan birçok halk örneğin Ermeniler de brakisefal kafataslarına sahip olduğundan bir dönem onların da köken olarak Türk oldukları iddia edilmiştir. Kafatası dolikosefal olan Türkmenistanlıların ise bebekken kafalarına sarılan bezler yüzünden dolikosefal oldukları ileri sürülmüştür. Benzer şekilde Denizli Yörükleri arasında yapılan tetkikler neticesinde deneklerin büyük çoğunluğu dolikosefal çıkmış, araştırmayı yapan Kemal Güngör, Yörüklerde doğan çocuğun başının sınıksız sarılması neticesinde başta deformasyon oluştuğunu söyleyerek soruna çözüm getirmiştir. 1929'da E. Pittard gibi Türk tarih tezine en yakın duran bir bilim adamı bile Anadolu Türklerinin %76,2'sinin brakisefal, %11,9'unun dolikosefal olduğunu belirtip bu oranın Türklerin özünün brakisefalliğini kanıtlamaya yettiğine kâni olmuştur. Ancak bu oran yeterli gelmemiş olacak ki sonradan yapılan araştırmalar neticesinde brakisefal oranının %93 oranında olduğu açıklanmıştır." Bk. Ulaş Töre Sivrioğlu, "Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 11/6, (2015), 17.

⁴⁸ M. Şemsettin Günaltay, "Suriye ve Palestin", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, (İstanbul: Akşam Basımevi, 1934), 16; "Mezopotamya Sümerler Akatlar Gutiler Amürüler Kassitler Asurlular Mitanniler İkinci Babil İmparatorluğu", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, (İstanbul: Akşam Basımevi, 1934), 11; "Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi", *Tarih Dersi Semineri*, (İstanbul: Milli Mecmua Basımevi, 1937), 7-9.

⁴⁹ Günaltay, "Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi", 7-9.

⁵⁰ Günaltay, "Suriye ve Palestin", 15, 27.

⁵¹ Günaltay, "Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi", 9-11.

⁵² Günaltay, "Mezopotamya-Sumerler: Akatlar Gutiler Amürüler Kassitler Asurlular Mitanniler İkinci Babil İmparatorluğu", 81.

temellendirmek için kaleme alınmış temsil gücü yüksek metinlerden biri Yusuf Ziya Yörükân'a aittir. Yörükân, "İslâm Menâbiinde Şamanlık" (1931) başlıklı makalesinde yeryüzündeki ilk dinin Şamanizm olduğunu, tarihsel süreçte göçler vasıtasıyla yayılarak diğer dinler üzerinde etkili olduğunu, zaman ve mekâna göre değişen ve intibak edebilen özelliğinin yanı sıra terakki ettirici niteliğe sahip olduğunu öne sürer.⁵³ Bu çerçevede *TTAH*'de "Eski Türklerin Dini" başlıklı kısmın milliyetçi ve evrimci perspektifi hatırlanmalıdır. Dinin, içtimâî bir müessesese olduğu kabulünden hareketle yazılan bölümün ana fikri, eski Türkler arasında ilk olarak totem dininin gözlemlendiği daha sonra toplumsal tekâmül ile birlikte sırasıyla animizm, arzî natürizm, semâvî natürizm ve Şamanizm inançlarının teşekkül ettiği yönündedir.⁵⁴ İslâm öncesi meselenin sadece bir yönüdür. Bu dönemdeki müelliflerin esas odak noktası eski Türk inançlarının İslâm sonrasında aldıkları yeni şekil ve kisveler, geçirdikleri değişim ve dönüşüm/ler üzerinedir.⁵⁵ Tüm bunlarla birlikte varılmak istenen ana hedef, her ne kadar dinin etkisini zayıflatmak olsa da Türklere özgü bir dindarlık formunun (Türk müslümanlığı) ve düşünce biçiminin (Türk-İslâm düşüncesinin) ana hatlarını tespit etmektir.⁵⁶

3.2. Emevîler'den Abbâsîler'e: Türk-İslâm Sentezi ve İslâm Rasyonalizmi Vurgusu

Çalışmamızın bu kısmında Günaltay'ın İslâm tarihinin erken dönemine özellikle de Emevîler ile Abbâsîler devirlerine temel yaklaşımının ırkçı, düalist ve çatışmacı olduğunu varsaymaktayım. Fakat daha önce Günaltay'ın *Tarih II: Orta Zamanlar*'da İslâm tarihinin ilk evresini nasıl resmettiğine değinmemiz gerekir. Günaltay, bu kitapta İslâmiyet öncesi Arap yarımadasında Sümer medeniyetinin yanı sıra eski Türk dinlerinden biri olan natürizmin mevcut olduğunu (s. 84), Kur'an'da kullanılan yazının Sümer çivi yazısından mülhem

⁵³ Yusuf Ziya Yörükân, "İslâm Menâbiinde Şamanlık" *DİFM* 21, (Kânunuevvel-1931), 36-58. Ayrıca Mustafa Kemal'in isteği üzerine Yörükân, 1932 yılında *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri* ve *Müslümanlıktan Sonra Türk Mezhepleri* başlıklı iki ciltten oluşan bir eser kaleme alır. Kitapların el yazısı nüshaları Atatürk'e verildiği için zaman içerisinde kaybolmuştur. Birinci cilt, Turhan Yörükân tarafından *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm: Şamanizm'in Diğer Dinler ve Alevilik Üzerindeki Etkileri ve Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler ve Şamanizm'in Bu Dinler Üzerinde Görülen Tesirleri* adlarıyla iki müstakil kitap halinde yayımlanır. İkinci cildi oluşturan *Müslümanlıktan Sonra Türk Mezhepleri* ise henüz yayımlanmamıştır. Eser hala Türklerin İslâm öncesi benimsedikleri inançlar hakkında içerdiği kıymetli bilgiler itibarıyla önemini muhafaza etmektedir.

⁵⁴ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 437-455.

⁵⁵ Bu konuda temsil gücü yüksek bir metin için bk. M. Şerefettin Yalıtıkaya, "Eski Türk Ananelerinin Bazı Dinî Müesseselere Tesiri", *İkinci Türk Tarih Kongresi*: Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan bildirimler 1937 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943), 690-698. Aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Diyanet İşleri Başkanlığı görevini ifa eden Yalıtıkaya'nın Türk tarih tezi gölgesinde kaleme almış olduğu şu çalışmalara da bakılabilir: "Türk Kelâmcıları", *DİFM* 23 (1932), 1-19; "Ebû Bekir Râzî'nin Türklüğü", *Atsız Mecmuası* 14, (1932); "Mevlâna'da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler", *Türkiyat Mecmuası IV*, (1934), 112-250; "Türklere Dair Arapça Şiirler", *Türk Mecmuası V*, (1935), 307-326.

⁵⁶ Kemalist iktidar döneminde resmî tarih tezi çerçevesinde Türklerin İslâm sonrasında ortaya koydukları fikri hareketlere odaklanarak önemli metinler kaleme alan Hilmi Ziya Ülken'in şu çalışmaları mutlaka hatırlanmalıdır: *Türk Tefekkürü Tarihi I* (İstanbul: Ebüzziya Matbaası, 1932); *Türk Tefekkür Tarihi II* (İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1934); "Türk Kozmogonisi, Türk Mitolojisi, Türk Hikmeti, Teknik Tefekkür", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* (No. 41, 1932); "Türk Mistisizmini Tetkike Giriş", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* 2/32, (1934).

olabileceğini (s. 119), dinin içtimâî bir müessese olduğunu, İslâmiyet'in ancak Türkler tarafından kabul edildikten sonra büyük bir din haline geldiğini (s. 93) ve İslâm medeniyetinin kurucu unsurunun Türkler olduğunu (s. 166) iddia etmektedir. Bunun yanı sıra vahyin gelişi ve nübüvvetle ilgili anlatılarda etken ve kesinlik bildiren ifadeler yerine edilgen ve ihtimal bildiren fiil yapılarının tercih edilmesi, dinî ve menkıbevî rivâyetler için “uydurma” ve “masal” ifadelerinin kullanılması (s. 85), Peygamber'in eşleri için “Muhammet ve karıları”, ashâbı içinse “bazı adamlar” (s. 92-93) tabiri ve Muhammed'in getirdiği mesajın ruhunu en iyi anlayan ve tatbik edenin Türkiye Cumhuriyeti olduğunun iddia edildiği satırlar (s. 118) ders kitabının seküler ve pozitivist bir perspektiften kaleme alındığının apaçık bir göstergesidir.

Emevîler ile Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise Günaltay, Emevîleri siyaset bakımından bir tür kavmiyetçilik yapmakla eleştirirken Abbâsîleri ise müsavat ve adalet ilkesini gözetmeleri sebebiyle ideal bir devlet düzeni olarak resmetmektedir.⁵⁷ Günaltay'a göre Emevîler Arap olmayanları “ikinci sınıf” ve “mevâli” statüsünde değerlendirmek suretiyle, çatışmacı bir toplumun ortaya çıkmasına neden olurken⁵⁸ Türklerin etkin olmaya başladıkları Abbâsîler ile birlikte siyasi ve askeri yönetimde “adalet ve müsavat”, din ve inanç sahasında “fikir ve vicdan hürriyeti”, eğitim ve kültür kademelerinde ise bir tür “rasyonalizm” hareketi başlamıştır. Böylelikle Şîîler ile iktidar arasındaki buzlar erimiş, dahası Türklerin İslâmiyet'i benimseme süreci de hızlanmıştır.⁵⁹ Anlaşılan o ki Türkler koyu bir Arap siyaseti güden Emevîler ile ortak bir paydada buluşmasalar da Abbâsîler ile ahenkli bir uyum noktası yakalayarak söz konusu tarihsel kesitte Türk-Arap yerine Türk-İslâm sentezine giden damarı besleyecek bir kanal da açmışlardır.⁶⁰ Fakat burada Günaltay'ın yaklaşımında dikkat çekici olan şey, Türklerin Abbâsîler ile birlikte İslâm rasyonalizminin öncüsü oldukları iddiasıdır.

Günaltay, Emevîler döneminde İslâm teşkilatını belirleyen esas unsurun “nusus ve anane” iken (ki bu düşünce geleneğini *ananeçiler* olarak adlandırmakta), Türklerin İslâm dünyasında aktif olmaya başladıkları Abbâsîler ile birlikte “ilim ve zeka”nın (laik, müspet ilim

⁵⁷ Günaltay, “İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii”, 289-290; “Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, 179-180; “Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 70-71.

⁵⁸ Günaltay, “Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, 179-185.

⁵⁹ Günaltay, “Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, 190-192.

⁶⁰ Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezi'nden Türk İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 222-224. *TTAŞ*'nin “İslâm Dini” başlıklı bölümünde Türklerin İslâmiyet'i Araplar aracılığıyla değil de kendi ırkdaşları olan Sââmîler devrinde, kendi tercihleriyle benimsediklerinin vurgulanması Türk kimliği ve dindarlığının Arap imajından arındırılması olarak yorumlayabiliriz bk. *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 461-466.

ve felsefe)⁶¹ merkeze yerleştiğini, böylelikle İslâm dünyasında “İslâm rasyonalizmi/İslâm akliyye mektebi/akliyyeciler” denilen yeni bir fikri hareketin ortaya çıktığını öne sürmüştür.

Günaltay, “ananeçiler” ile “akliyyeciler” arasındaki ayrımı şu dört sacayağı üzerinden gerçekleştirmektedir. Müellifin yaptığı tespite göre, ananeçilerin Tanrı tasavvuru teşbihi, insan tasavvuru Cebriyyeci, evren tasavvuru ise indeterminist iken bu fikrî hareket din, ahlâk ve hukukun kaynağını nusus ve anane olarak tespit etmektedir. Buna mukâbil akliyyecilerin Tanrı tasavvuru tenzihî, insan tasavvuru hür irade ve sorumluluğa sahip aktif (Mu’tezilî), evren tasavvuru determinist⁶² karaktere sahiptir ve akliyyeciler din, ahlâk ve hukukun kaynağının akıl olduğuna inanmaktadırlar.⁶³

Günaltay açısından bu iki düşünce geleneği arasındaki bir diğer farklılık dini metinlerin yorumlanmasında başvurulan yöntem ve metot kısmında gözlemlenmektedir. Buna göre ananeçiler, Kur’an ve hadisi yorumlarken lafzî yoruma başvururken akliyyeciler ise “nazar ve istidlâl”e dayanan akılcı yorumu tercih etmişlerdir. İlâhî kelamın mahiyeti konusunda da iki fikrî hareket arasında bariz farklılıklar vardır. Akliyyecilere göre Kur’an, Allah’ın değil Peygamber’in kelimidir, Kur’an kadim değil hâdistir, dolayısıyla ilham mahsulü bir metin olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Akliyyecilerin bu yaklaşımı vahyin bilgi değeri ve otantikliğini paranteze almaya ve onun yerine aklın ikâme edilmesini meşrulaştırmaya dönüktür.⁶⁴ Peki Türkler sayesinde İslâm dünyası, Avrupa’dan asırlar önce bir rasyonalizm hareketi başlatmış ve müsavata dayalı demokratik bir yönetim şeklini benimsemişse on dokuzuncu asırda Batı karşısında ortaya çıkan gerilemenin sebepleri neler olabilir?

⁶¹ Ayrıca, Günaltay’ın Türkler sayesinde “laik kültürün” yaygınlaştığını iddia ettiği şu pasaja bakılabilir: “Me’mun, kendisini temayüz ettiren hususiyeti bidayetten beri Türklerden aldığı terbiye ve kültüre medyundur. Türk illerinde müspet ilimler çerçevesi içinde inkişaf eden dimağı; başta Kur’an’ın mahiyeti olmak üzere akıl ve mantığa uymayan gayr-ı ilmi her şeye karşı isyan etmiş, laik kültürü umumileştirmek emeliyle geniş nisbette bir tercüme ve telif faaliyeti başlatmıştır. Felsefe ve laik ilimler hakkında Me’mun devrinden itibaren başlayan telif faaliyetinin başında bilhassa Orta Asyalı Türkler görünmektedir.” Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitatu Sebebi Selçuklu mudur?”, 350-353.

⁶² Günaltay pozitivist aklın etkisinde, Tanrı’nın her an müdahalesine açık bir evren görüşünden, kendi içerisinde mündemîcî tabiat kanunları gereği işleyen bir mekanik evren tasavvurunu kabul ederek peygamberlere, velilere isnat edilen mucize ve keramet türünden olayları izah etme yükünden de kurtulacak, böylece olağanüstü tabiat hadiselerini pozitivist akıl sayesinde *esassız rivayetler* ve *hurafe* olarak değerlendirecektir bk. Günaltay, “İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii”, 296. Diğer taraftan Mustafa Sabri, yıllar önce Abdüh’a gelinceye kadar İslâm âlimlerinin tamamının mucizeler konusunda hemfikir olduğunu söyleyerek, mucizenin inkârının dinin temellerinden birini inkâr anlamına geleceğini dolayısıyla mucizeleri aslı hüviyetinden çıkarma anlamına gelen pozitivist akla dayalı izahların son tahlilde dini reddetmek gibi bir sonuç doğurabileceğine dikkat çeker. Bk. Merdan Güneş, “Din, Bilim ve Siyaset Ekseninde Geri Kalmışlık Tartışması: Şeyhülislam Mustafa Sabri’nin Bakış Açısıyla Farah Antun-Muhammed-Abdüh Polemiği”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 27/49, (2020/2), 33.

⁶³ Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitatu Sebebi Selçuk İstilası mıdır?”, 351; “İbn Sina’nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi”, 23-28.

⁶⁴ Günaltay, “İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii”, 293-295; “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dini Durumu”, 71-72.

3.2. Gerileme Retoriğinde Tanıdık Bir Üçleme: Skolastik-Eş'arîlik-Gazzâlî

Günaltay, Batı'da ancak on sekizinci asırda görülmeye başlayan rasyonalizm hareketinin İslâm dünyasında Türkler tarafından çok daha erken bir tarihte dokuzuncu asırda “İslâm rasyonalizmi/İslâm akliyye mektebi/akliyyeciler” şeklinde ortaya çıktığını ve fakat Eş'arîlik gibi “irticâ” bir mezhebin Ehl-i sünnet mezhebi olarak benimsenmesi ve Ebû Hanîfe'nin açtığı yolun terk edilmesiyle müslümanların her şeyi Allah'a havale ederek “küflü ve yosunlu akideler” içerisinde derin bir uykuya daldıklarını ve böylelikle gerileme (skolastik) dediğimiz hadisenin gerçekleştiğini söyler.⁶⁵ Ona göre gerilemenin temel müsebbibi İslâm'ın bizatihi kendisi değil aksine onun nakil eksenli ve klasik ilim paradigmasını esas alan yorumundan kaynaklanmaktadır ki rivâyet odaklı bu dini yaklaşımın İslâm düşünce tarihinde itikâdî alandaki izdüşümünü Eş'arîlik oluştururken fikhî ve amelî sahada tekâbül ettiği mezhepler ise Hanefilik dışındaki mezhepsel oluşumlardır.⁶⁶ Günaltay, akliyyeciler-ananeciler arasında ayırım yaparken referansta bulunduğu dörtlü tasnifi (Tanrı, evren, insan tasavvuru ile din, ahlâk ve hukukun kaynağı) bu sefer Cebriyye-Eş'arîlik ile Mu'tezile-Mâtürîdîlik (ve Hanefilik) ayırımına aynen uygulamaktadır.⁶⁷ Daha da ilginç olan, Günaltay'ın akliyyecilerle ananeciler arasındaki yorum farklılığını ırkçı bir perspektiften yorumlayarak ilkinin Türkler sayesinde diğerinin ise Araplar ve İranlıların etkisiyle ortaya çıktığını iddia etmesidir.

Günaltay'ın yorumunda dikkat çekici olan bir diğer husus, akliyyeciler ile ananeciler arasındaki münasebeti Batı modernleşme tarihinde gördüğümüz bir tür “kilise-aydın çatışması” ekseninde ele alarak değerlendirmesidir. Günaltay, ananecilerin etkin olmasıyla birlikte, Gazzâlî'nin felsefe ve laik ilimleri aforoz etmesiyle⁶⁸ felsefe ve laik ilimlere ait kitapların yakıldığını, düşünce ve fikir hayatının sadece dini metinlerle sınırlandırıldığını ve

⁶⁵ Günaltay, “İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii”, 297.

⁶⁶ Günaltay, “Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu”, 65- 70; “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuklu mudur?”, 353.

⁶⁷ Günaltay'ın her şeyden önce bir Türk mütefekkeri olarak öne çıkarttığı Ebû Hanîfe portresi ile Hanefilik imajının alt başlıkları “muhakeme-i akliyye müstenit rey, örf, kıyas ve istihsân” gibi ilkeleri devreye sokarak fikhî ile sosyal değişim arasında ahenk ve uyum tesis etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Günaltay, Ebû Hanîfe'nin sosyal değişime intibak kabiliyeti ve dönemin fikhî problemlerine çözüm üretebilme başarısını pekiştirmek için İmam Mâlik'in “hadis ve anane”ye dayanan nispeten daha iptidâf olduğu iddia edilen sisteminin yetersizliğine vurgu yapar. Müellif, İmam Mâlik'in fikhî mezhebinin Türkler gibi medeni çevrelerde yetişmiş milletlerin sosyal bünyelerine uygun düşmediğini söyleyerek gerilemenin müsebbibi olarak Hanefiliğin terkedilmesini önemli bir unsur olarak zikretmiştir. (Günaltay, “Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu”, 81). Tam da bu noktada Cumhuriyet ideolojisinin resmî tarih yazımı sürecine “Müslüman Türk Hukuku ve Dini” başlıklı iki önemli makale ile katılan İzmirli İsmail Hakkı'yı mutlaka zikretmemiz gerekir. İzmirli, her iki makalesinde de “Türk ideolojisi”ne en uygun mezhebin Hanefilik olduğu argümanını temellendirmeye çalışmaktadır. Bk. İsmail Hakkı İzmirli, “Müslüman Türk Hukuku ile Dini”, *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* No. 34, 33-49; “Müslüman Türk Hukuku ve Dini” (Matbu), 3-45.

⁶⁸ Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuklu mudur?”, 362.

“engizisyon”⁶⁹ mahkemelerini aratmayacak nitelikteki uygulamalara şahit olunduğunu öne sürmektedir.⁷⁰

Günaltay’ın gerileme retoriği ile irtibatlı olarak değinmemiz gereken son husus tekke ve tarikatlar meselesidir. Günaltay’ın tasavvuf ve tarikatlara genel yaklaşımı negatif ve eleştirel olmakla birlikte 1930’lu yıllardan önce bu vadiye kaleme aldığı metinlerde bunun aksi istikamette görüşleri olduğunu hatırlatmakta fayda var. Bu nedenle, dönemlere göre birbirinden farklı Günaltay portreleri ile karşılaşabileceğimizi baştan hesaba katmalıyız.⁷¹ Bu noktada Günaltay’ın Gazzâlî imgesi, onun görüşlerindeki değişimi takip edebilmek için işlevsel bir örnek olabilir. Zira 1910’lu yıllarda kendisinden bir “İslâm dâhisi” olarak bahsettiği Gazzâlî, 1930’lara gelindiğinde müellifin perspektifinden bu sefer bir “engizisyon mahkeme reisi”ne dönüşecektir.⁷² Üstelik Günaltay, 1950 yılında tertip edilen “Fârâbî Günü” münasebetiyle yaptığı konuşmada bu sefer Gazzâlî’yi, Fârâbî’nin rönesansa zemin hazırlayan mecrasında yetişen bir âlim olarak resmetmiştir⁷³ ki bu değişim akıllara müellifin dönemin sosyo-politik şartlarını dikkate alarak görüş serdettiği izlenimi vermektedir.

Günaltay’ın negatif Gazzâlî imgesi dışında, tasavvufa yönelttiği eleştirilerin başında tasavvufun menşei ve otantikliği meselesi gelir. Günaltay’a göre tasavvufun menşei İran, Hint, Neoplatonizm ve Hıristiyanlık gibi harici kaynakların etkisinde aranmalıdır.⁷⁴ Tasavvuf ve tarikatların kurumsallaşarak yaygınlaşması hadisesine ise sosyo-psikolojik izah getirerek, tekkelerin toplumların siyasî buhran dönemlerinde insanlarda oluşan manevî boşluk ve sığınma ihtiyacı neticesinde ortaya çıktığını iddia etmektedir.⁷⁵ Günaltay’a göre tasavvuf ve tarikatlar zamanla bireysel züht hareketinden saparak, toplumun manevî hissiyatını suiistimal eden kurumlara dönüşmüştür.⁷⁶ Bu çerçevede Günaltay, tasavvuf ve tarikatların

⁶⁹ Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuklu mudur?”, 361.

⁷⁰ Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuklu mudur?”, 357-363.

⁷¹ M. Şemsettin Günaltay’ın tasavvuf hakkında Cumhuriyet öncesinde yazdığı metinler ve bu hususta benimsediği mutedil ve olumlu yaklaşım için bk. Halil Baltacı, “Bir Osmanlı-Cumhuriyet Aydını Olarak M. Şemseddin Günaltay’ın Tasavvuf ve Tarikatlara Yaklaşımı”, *Bir Din Aydını Profili M. Şemsettin Günaltay*, (2016), 281-286. Makalenin ana konusu olarak değil ama içerisinde Günaltay’ın tasavvuf yaklaşımına yer veren bir başka çalışma için daha bk. Ercan Yıldırım, “Kemalizm ve Türkçülük Arasında Şemseddin Günaltay’ın İslâmcılığı”, *Umrân Dergisi* 235, (İstanbul 2014), 1-15.

⁷² Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilası Mıdır?”, 360-362; Baltacı, “Bir Osmanlı-Cumhuriyet Aydını Olarak M. Şemseddin Günaltay’ın Tasavvuf ve Tarikatlara Yaklaşımı”, 279.

⁷³ Günaltay, “Fârâbî Günü”, 434.

⁷⁴ Bk. Günaltay, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 90-91.

⁷⁵ Günaltay, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 94.

⁷⁶ Günaltay’ın tasavvuf ve tarikatların bozulduğu, müntesiplerinin ise toplumu suiistimal ettiği yönündeki eleştiri ve tenkitlerinin başlangıcını 1913-1914 yıllarına kadar geri götürebilsek de onun başlangıçtaki eleştirisi bazı sûfi ve tarikatlarla sınırlı iken;⁷⁶ ilerleyen zamanlarda bu yöndeki tenkitlerini alanını tüm sûfi ve tarikatları kapsayacak şekilde genişletmiş, genelleştirmiş dahası tasavvufun yaslandığı doktrinini hedef almıştır. Bk. Günaltay, “Tekkeler ve Milletin Ruhuna Olan Tesirleri” (Hurafattan Hakikate), *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 1092-1093.

toplum için bir atalet ve meskenet kaynağı kurumlara,⁷⁷ cehalet ve hurafe yuvalarına dönüşmesine,⁷⁸ farklı tarikatlar ve Bâtınîler ilişkisi bağlamında birliği bozucu yönüne işaret ederek Cumhuriyet döneminde tekke ve zaviyelerin kapatılmasını öngören yasa hakkındaki yaklaşımını şu sözleriyle ortaya koyar: “Türkiye Cumhuriyeti tekke denilen bu fesat ve rezalet inlerini tarihe gömmekle halkın yalnız manevi varlığını değil; ahlâkî, içtimâî ve iktisâdî varlığını da kurtarmış ve korumuş oldu.”⁷⁹

4. Kriz Unutuldu Mu? Zâkir Kâdirî Ugan Yeniden Türk Tarih Kurumu’nda

Mustafa Kemal ile Ugan arasında İslâm tarihi notları üzerinden çıkan kriz, görevin Günaltay’a devredilmesiyle en azından Cumhuriyet idaresi açısından belli bir çözüme kavuşturulmuş görünmektedir. Fakat Ugan için aynı şeyi söylemek pek mümkün görünmemektedir. Zira Mustafa Kemal ile aralarında yaşanan kriz Ugan’ın ilmi kişiliği ve kariyerini olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır. Bu yönde birincil kaynaklardan edindiğimiz bir bilgi olmasa da 1935 senesinde Ugan’ın Süleymaniye Kütüphanesi’nde tasnif memurluğu esnasında öğretmenlik mesleğine tekrar dönmek istemesine rağmen talebinin kabul görmemesi ve 1937-1939 yılları arasında “Suomi Tatarları Birliği” tarafından kendisine yapılan davet üzere Finlandiya’ya gitmiş olması, yaşanan söz konusu gerginliğin muhtemel etkileri olarak yorumlanabilir.

Bununla birlikte Ugan’ın bir taraftan Finlandiya’da konferanslar verirken diğer taraftan Türkiye’nin ve Atatürk inkılâplarının tanınmasına hizmet etmesi son derece dikkat çekici bir noktadır. Bu durum, en azından Ugan’ın Mustafa Kemal’e küskün yahut kırgın olmadığını göstermektedir. Üstelik Ugan ülkeyi tamamen terk etmek yerine II. Dünya Savaşı öncesi yeniden Türkiye’ye dönmüş, 1931 yılındaki kriz sanki hiç yaşanmamışçasına Türk tarih tezinin ana üssü olarak kurulan Türk Tarih Kurumu çatısı altında görevlendirilerek ciltler dolusu tercümeyle imza atmıştır. İbn Haldun’un *Mukaddime*’si, Belâzürî’nin *Fütûhu’l-büldân*’ı, Taberî’nin *Târîhü’l-ümem ve’l-mülûk*’u, Mesûdî’nin *Mürûcü’z-zeheb*’i, İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil fi’t-tarih*’i, Makdisî’nin *er-Ravzateyn*’i, Makrîzî’nin *Kitabü’s-sülûk*’u, Ahmed Emin’in *Fecrü’l-İslâm*, *Duha’l-İslâm*’ı yaptığı tercümele arasında yer almaktadır.⁸⁰

⁷⁷ Günaltay, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 95-96.

⁷⁸ Günaltay, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 98.

⁷⁹ Günaltay, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 98.

⁸⁰ Karagözoğlu, *Zakir Kâdirî Ugan’ın Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve İslâm Tarihî Çalışmalarındaki Yeri*, 29-45.

Ugan'ın Türk-İslâm tarihinin önemli klasiklerini Mustafa Kemal ile aralarında yaşanan krize rağmen yapabilmesinin arka planında İnönü hükümetince Milli Eğitim Bakanı seçilen Hasan Âli Yücel'in 1940'larda başlattığı Şark-İslâm klasikleri projesinin yanı sıra tek-parti yönetiminin etkisinin de yavaş yavaş azalmaya başlaması etkili olmuş olabilir. Bununla birlikte göz ardı etmememiz gereken bir husus daha vardır. Bu da Mustafa Kemal'in Ugan'ı medrese mezunu, naslara inanan, bilim karşıtı olmakla tenkit etmesinin literatürde oluşturduğu menfi Ugan portresidir ki onun hakkında oluşturulan bu algının, kendisinin yaşam öyküsüne ve teliflerine baktığımızda resmin tümünü yansıtmadığı kanaatindeyiz. Zira Ugan'ın girişte bir miktar bahsettiğimiz gerek yeni ilm-i kelim alanındaki çalışmaları gerekse tarih metodolojisine yönelik eleştirileri, müslüman kadının problemlerine eğilen yönü, *Hayat-ı Muhammed*⁸¹ gibi modern bir siyer-i nebi yazma girişimi ile Türkçülük istikametinde yapmış olduğu faaliyetler, onun medrese eğitimi almış olmasının yanı sıra modernist ve milliyetçi eğilimler taşıdığına bir göstergesidir.

Sonuç

Cumhuriyet ideolojisi 1930'lu yıllarda resmî tarih projesini devreye sokarak İslâm hakkında iki türlü siyaset takip etmiştir. Kemalist iktidar, bir taraftan katı laiklik politikaları üzerinden İslâm'ı paranteze alırken diğer taraftan kendisi için tehditkâr bulmadığı bir din yorumunu (milli din projesi) desteklemiş, hatta bu istikamette bazı kurumsal adımlar atarak bu damarı tahkim etmeye çalışmıştır. Bu noktada projenin fikir babası ve uygulayıcısı konumunda bulunan Mustafa Kemal, otoriter, kararlı ve muhalefete izin vermeyen veçhesiyle ön plana çıkmış, kendi ideolojisine muhalefet etmek isteyen aydın ve bürokratları ya resmî tarih yazıcılığı sürecinden tasfiye etmiş veyahut sert bir şekilde uyarmıştır. Bu noktada Ugan, Cumhuriyet ideolojisine aykırı yaklaşım sergileyen aydınların sonunun ne olacağı konusunda güzel bir örneklik teşkil etmektedir. Bu durum aynı zamanda, tek-parti iktidarının resmî görüşü dışında bir tarih yazıcılığının en azından 1930'lu yıllarda mümkün olmadığını bir kanıttır. Ne var ki Şemsettin Günaltay, Cumhuriyet idaresi tarafından arzulanan İslâm tarihi ve düşüncesine uygun tarih anlatısını çok sayıda telif ortaya koyarak gerçekleştirmiştir. Bunun neticesinde eklektik, yer yer anakronik ve problemlili bir İslâm

⁸¹ *Hayat-ı Muhammed Aleyhisselam*, Kazan 1911. Eserin detaylı bir değerlendirmesi için bk. Karagözoğlu, *Zakir Kâdirî Ugan'ın Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve İslâm Tarihi Çalışmalarındaki Yeri*, 67-90.

tarihi yorumu ortaya çıkmıştır. Günaltay'ın İslâm tarihi ve düşüncesine yaklaşımında tespit ettiğimiz problemleri şu maddeler altında toplayabiliriz:

I. Türkler, İslâmiyet'ten önce neolitik/sinear/sümer medeniyeti adı altında kendilerine mahsus, evrensel ölçekte ileri bir medeniyet kurmuşlardır. Türklerin inşa ettiği bu medeniyet yeryüzünde farklı zamanlarda ve coğrafyalarda ortaya çıkan medeniyetlere de kaynaklık etmiştir. Zira Türkler göçler vasıtasıyla gittikleri bölgelerde bu yüksek medeniyeti de aşmışlardır. Şu halde on dokuzuncu asırda Batı medeniyeti kisvesi altında ortaya çıkan Avrupa medeniyeti geriye doğru gidildiğinde İslâm öncesi neolitik medeniyetin farklı bir toplumda tekâmül etmiş görünümünden başka bir şey değildir.

II. İslâm tarihi içerisinde tek bir İslâm medeniyeti veya tek tip bir dindarlık formu yoktur. Birbirinden farklı olmak üzere Arap, İran ve Türk-İslâm'ından bahsedebiliriz. Oryantalistlerin iddia ettiği gibi İslâm medeniyeti Arap veya İran milletlerinin bir eseri değildir. Aksine Türkler, İslâm'ı kabul ettikten sonra İslâm medeniyeti denilen şey gerçekleşmiştir. Bunun sebebi ise, İslâm öncesi Türklerin milli seciyeleri ile gerçek İslâm arasındaki benzerlik ve uyumdan kaynaklanmaktadır. Tam da bu noktada Günaltay, İslâm tarihinin iki önemli evresini oluşturan Emevîler ile Abbâsîler dönemini birbirine karşıt, ırkçı, düalist ve çatışmacı olarak yorumlar. Müellifin Arap/İran-İslâm'ını paranteze alarak Türk-İslâm'ını öne çıkarması aynı zamanda Türk-İslâm sentezinin de müjdecisi mahiyetindedir. Bu nedenle Türk-İslâm sentezi fikrinin ortaya çıkışı her ne kadar II. Meşrutiyet yıllarına kadar geriye götürülebilirse de bu fikrin tahkim edildiği dönemin Cumhuriyet idaresinin resmî tarih tezini kucakladığı 1930'lu yıllarda gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

III. Cumhuriyet ideolojisinin resmî tarih projesinin ilk somut örneği olan *TTAH* ile daha sonra liseler için hazırlanan tarih ders kitaplarına baktığımızda din ve İslâm tarihi ile ilgili bölümlerin müellifi olarak Günaltay'ın zamanın ruhuyla irtibatlı olarak pozitivist, materyalist ve evrimci teoriler ekseninde bir tarih yazıcılığı ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Gerek *TTAH*'de ve *Tarih I*'de insanın ve evrenin başlangıcı, eski Türklerde din ile ilgili bölümler gerekse *Tarih II: Orta Zamanlar*'daki "İslâm Tarihi" bölümü hem içerik hem de dil ve üslup bakımından seküler ve laik ifadelerle doludur.

IV. Son olarak Günaltay'ın İslâm düşüncesi yorumunda öne çıkan dört sacayağına değinmemiz gerekir. Günaltay'a göre Türklerin inşa ettiği İslâm düşüncesinin şu dört karakteristik özelliği vardır: a-Tenzihî bir tanrı tasavvuru. b-Determinist bir evren görüşü. c-

Özgür bir insan modeli. d-Kaynağı akıl olan bir din, hukuk ve ahlâk sistemi. Bu dört maddeyi neredeyse tüm yazılarında ortak bir çerçeve olarak sunan Günaltay, İslâm düşünce tarihini de rasyonalistler ile ananeciler arasında varsaydığı çatışma ve mücadele zemininde okur. İslâm düşüncesinin bu diyalektik yorumuna göre Türkler İslâm rasyonalizminin, laik ve müspet ilimlerin en önde gelen temsilcileridir.

Kaynakça/Reference

- Altun, Fahrettin. “M. Şemsettin Günaltay”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslâmcılık VI*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 160-173.
- Ayrancı, İlhami. “Cumhuriyet Döneminde Yapılan İlk Resmi İslam Tarihi Çalışmaları (Tarih II Ortazamanlar Ders Kitabı Örneği)”. *Dinî Araştırmalar* 17/45 (2014), 115-136.
- Baltacı, Halil. “Bir Osmanlı-Cumhuriyet Aydını Olarak M. Şemseddin Günaltay’ın Tasavvuf ve Tarîkatlara Yaklaşımı”. *Bir Din Aydını Profili M. Şemsettin Günaltay*, (2016), 270-299.
- Copeaux, Etienne. *Türk Tarih Tezi’nden Türk İslâm Sentezine*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *Türkiye’nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*. İstanbul: Araştırma Yayınları, 2003.
- Er, Hamit. *İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*. İstanbul: İslâm Medeniyeti Vakfı, 1993.
- Ergün, Ragıp. *Tek Parti Döneminde Sosyal Darwinizm*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2023.
- Ersanlı, Büşra. *İktidar ve Tarih: Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”. *Bellekten* 6/23-24 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1942), 177-205.
- Günaltay, M. Şemsettin. “İbn Sînâ Milliyeti Hayatı ve Kültürü”. *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sînâ: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*. (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1937), 5-29.
- Günaltay, M. Şemsettin. “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?”. *İkinci Türk Tarih Kongresi: Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan bildiriler 1937*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943), 73-88.
- Günaltay, M. Şemsettin. “İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii”. *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar ve Müzakere Zabıtları*. (Ankara: Maârif Vekâleti, 1932), 289-307.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Mezopotamya Sümerler Akatlar Gutiler Amürüler Kassitler Asurlular Mitanniler İkinci Babil İmparatorluğu”. *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*. İstanbul: Akşam Basımevi, 1934.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”. *Bellekten* 7/25, 26, 27 (1943), 59-99.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Suriye ve Palestin”. *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*. İstanbul: Akşam Basımevi, 1934.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Türk Feylesofu Farabi: Hayatı Âsârı ve Mesleki”. *DEFM* 1/2 (Mart 1338/1922), 31-56.

- Günaltay, M. Şemsettin. “Türk Feylesofu Farabi: Hayatı Âsârı ve Mesleki”. *DEFM* 2/2 (Mayıs 1338/1922), 93-127.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatların Mahiyeti ve Tez’in Kat’i Zaferi”. *Türk Tarih Kurumu-Belleten* 2/7-8, (I. Teşrin 1938), 337-365.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi”. *Tarih Dersi Semineri* (1937), 3-13.
- Günaltay, M. Şemsettin. *Atatürk’ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1959.
- Günaltay, M. Şemsettin. *Maziden Atıye*. Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1339/1921.
- Günaltay, M. Şemsettin. *Mufassal Türk Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1338-1340.
- Günaltay, M. Şemsettin. *Türk-İslâm Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım*. Haz. Ahmet Gökbel-Dursun Ali Aykıt. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- Güner, Osman. “Ugan, Zâkir Kâdirî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 62/44-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Güner, Osman. “Zâkir Kâdirî Ugan’ın Hadis Sistematiğine Yönelik Eleştirilerinin Tahlil ve Tenkidi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004), 65-94.
- Güneş, Merdan. “Din, Bilim ve Siyaset Ekseninde Geri kalmışlık tartışması: Şeyhülislâm Mustafa Sabri’nin Bakış Açısıyla Farah Antun-Muhammed-Abduh Polemiği”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 25/49 (2020/2), 1-55.
- İğdemir, Uluğ. “Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir’in 80. Doğum Günü Töreninde Yapılan Konuşmalar”. *Belleten* 43/170 (Nisan 1979), 523-535.
- İğdemir, Uluğ. *Cumhuriyet’in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973.
- İğdemir, Uluğ. *Yılların İçinden*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- İnan, Afet. “Atatürk ve Tarih Tezi”. *Belleten* 3/10, 244-245.
- İnan, Afet. *Atatürk’ten Hatıralar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1950.
- İzmirli, İsmail Hakkı. “Müslüman-Türk Hukuku ve Dini”. *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*. No.34 (1932), 33-49.
- İzmirli, İsmail Hakkı. “Müslüman-Türk Hukuku ve Dini”. *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* 3/2 (1932), 1-45.
- Kara, İsmail. *Resimli Cumhuriyet Din Kitabı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 2*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Karagözoğlu, Gülşen ve vd. “Zâkir Kadiri Ugan ve İslam Tarihine Dair Tercümeleleri”. *Usûl: İslam Araştırmaları* 23, (2015), 161-188.

- Karagözoğlu, Gülşen. *Zâkir Kâdirî Ugan'ın Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve İslâm Tarihi Çalışmalarındaki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015.
- Koşay, Hamit Zübeyr. "Zâkir Kadiri Ugan: 1878-1954". *Türk Yurdu* 239 (1954), 428-430.
- Mustafa, Muhammed Allam. "Zâkir Kadiri Ugan Cenapları". *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri* (23-26 Mayıs), (1996), 435-438.
- Oral, Atilla. *Atatürk'ün Sansürlenmiş Mektubu*. İstanbul: Demkar Yayınevi, 2011.
- Özkul, Yunus Emre. "Akademik Literatürde Türk Tarih Tezi Sorunsalı". *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2019), 38-50.
- Singin, Aynur. *Bugünü Geçmişe Yansıtma: Türk Tarih Tezi'nde Yeni Bir İslâm Yorumu Arayışı: 1932-1937*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2023.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2/6 (2015), 1-27.
- Şahin, Kamil. "Mehmet Şemsettin Günaltay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/286-288. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Şahin, Ümit. Şemsettin Günaltay'ın Başkanlığı Döneminde Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Çalışmalar (1941-1961). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Tarih II: Ortazamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Türk Tarihinin Ana Hatları Methal*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Türk Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.
- Ugan, Azat. "Prof. Zâkir Kadiri Ugan (Ölümünün Üçüncü Yıldönümü Münasebetiyle)". *Kırım Dergisi* 9-12 (1957), 318-320.
- Ugan, Zâkir Kâdirî. "Eski Türk Dinine Dair Umay Âlihesi". *Türk Yurdu* 7-26/39(233), (Mart 1931), 17-21.
- Ugan, Zâkir Kâdirî. "Türk Tarihinin Ana Hatları Nam Eser-i Celîl'e Dair Bazı Mülahazalarım". *Türk Tarih Kurumu Arşivi, Türk Tarihinin Ana Hatları Koleksiyonu (TTAH)* 9/21, (Tarih Yok), 1-72.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Türk Kozmogonisi, Türk Mitolojisi, Türk Hikmeti, Teknik Tefekkür". *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* 41, 1932.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Türk Mistisizmini Tetkike Giriş". *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* 2/32, 1934.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türk Tefekkür Tarihi I*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1932.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türk Tefekkür Tarihi II*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1934.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 2005.

Yıldırım, Ercan. "Kemalizm ve Türkçülük Arasında Şemseddin Günaltay'ın İslâmcılığı". *Umran Dergisi* 235 (2014), 1-15.

Yörükan, Yusuf Ziya. "İslâm Menâbiinde Şamanlık". *DİFM* 21, (Kânunuevvel-1931), 36-58.

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 1 (Temmuz/July 2024): 025-048

4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğrencilerinin Harfler Köyü Çizgi Filmiyle Elif-Ba Harfleri Öğretimine Yönelik Bir Eylem Araştırması*

An Action Research on Teaching the Letters Elif-Ba to 4-6 Year Old Quran Course Students with the Harfler Köyü Cartoon

Rahime Çelik**

Dr.Öğr.Üyesi, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Bölümü

Associate Professor, Fırat University, Faculty of Theology, Department of Religious Education

Elazığ, Türkiye

rkavak@firat.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-4068-4155>

Ayşe Yıldız

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

Religious Culture and Moral Knowledge Teacher

Elazığ, Türkiye

aysegulyildiz43@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-5380-9987>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 17 Mayıs/May 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 2 Temmuz/July 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Temmuz/July 2024

Atıf / Citation

Çelik, Rahime-Yıldız, Ayşe. "4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğrencilerinin Harfler Köyü Çizgi Filmiyle Elif-Ba Harfleri Öğretimine Yönelik Bir Eylem Araştırması". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz/July 2024), 25-48. <https://doi.org/10.54122/umde.1485618>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Çalışmaya başlamadan önce Fırat Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulundan 08.12.2022 tarihli ve 12831 Sayılı izin alınmıştır.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Rahime Çelik, Ayşe Yıldız). Before starting the study, permission dated 08.12.2022 and numbered 12831 was obtained from the Ethics Committee of Social and Humanities Research of Fırat University. (Rahime Çelik, Ayşe Yıldız).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektaş Veli University

Lisans Bilgisi / Lisence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Yazar Katkıları / Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: RÇ (%60) AY (%40)

Veri Toplanması / Data Collection: RÇ (%50) AY (%50)

Veri Analizi / Data Analysis: RÇ (%65) AY (%35)

Makalenin Yazımı / Writing up: RÇ (%65) AY (%35)

Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: RÇ (%65) AY (%35)

* Bu çalışma 1919B012207406 numaralı "4-6 Yaş Grubunda Harfler Köyü Çizgi Film Tekniğinin Elif-Ba Öğretimine Etkisi" isimli 2209-A TÜBİTAK Projesi kapsamında yapılmıştır. Projeye destek veren TÜBİTAK yetkililerine teşekkür ederiz/This study was carried out within the scope of 2209-A TUBITAK Project named 1919B012207406 "The Effect of Harfler Köyü Cartoon Technique on Teaching Elif-Ba in the 4-6 Age Group". We would like to thank TUBITAK supporters who supported the project.

** Sorumlu Yazar/Corresponding author

Öz

Günümüzde teknolojik gelişmelerin her alanda kullanımının yaygınlaşmasıyla eğitimde görsel materyallerin önemi oldukça belirgin hale gelmiştir. Bu sebeple gelişen öğretim teknolojilerinin din eğitimi alanında da kullanılması önem arz etmektedir. Öğretim teknolojileri arasında etkili olan araçlardan biri de çizgi filmidir. Bu çalışmanın problem cümlesini “Harfler Köyü” çizgi filmi ile Elif-Ba harfleri öğretimine ilişkin öğrenci görüşleri nelerdir?” sorusu oluşturmaktadır. Araştırma nitel desenle planlanıp yürütülmüş olup, verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu, Elazığ Polatlar Camisine bağlı 4-6 yaş Kur’an Kursuna devam eden 12 öğrenci oluşturmaktadır. Bu çalışma grubu amaçlı örneklem türlerinden ölçüt örneklem ile seçilmiştir. Çalışma grubu seçilirken kursun fiziksel yapısı, öğrenci sayısı ve kursun ulaşılabilir olması ölçüt olarak belirlenmiştir. Öğrencilerin çizgi filmde yer alan kavramları öğrenme düzeylerini test etmek amacıyla bir görüşme formu hazırlanmıştır. Yapılan görüşmeler sonucu elde edilen veriler, NVIVO 8 programı ile analiz edilmiştir. Araştırmada, Harfler Köyü çizgi filminin 4-6 yaş Kur’an Kurslarında kullanılabilecek bir materyal olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, 4-6 Yaş Kur’an Kursları, Elif-Ba Öğretimi, Çizgi Film, Harfler Köyü.

Abstract

Nowadays, with the widespread use of technological developments in every field, the importance of using visual materials in education has become quite evident. For this reason, developing teaching technologies should also be used in the field of religious education. One of the effective tools among instructional technologies is cartoons. The problem statement of this study is "What are the students' opinions about the application of teaching Elif-Ba with the Harfler Köyü cartoon?" The research was planned and carried out with a qualitative design, and content analysis method was used to analyze the data. The study group of the research consists of 12 children aged 4-6 who attend the Quran course affiliated with Elazığ Polatlar Mosque. This study group was selected by criterion sampling, one of the purposeful sampling types. When selecting the study group, the physical structure of the course, the number of students and the accessibility of the course were determined as selection criteria. An interview form was prepared to test the students' level of learning the concepts in the cartoon. The data obtained as a result of the interviews were analyzed with the NVIVO 8 program. The study concluded that the Harfler Köyü cartoon is a material that can be used in Quran Courses for 4-6 year olds.

Key Words: Religious Education, Quran Courses for 4-6 Years Old, Alif-Ba Teaching, Cartoons, Harfler Köyü.

Giriş

Günümüzde teknolojik gelişmelerin her alanda kullanımının yaygınlaşmasıyla eğitimde görsel materyallerin kullanımının önemi oldukça belirgin hale gelmiştir. Teknoloji, eğitim alanında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda öğretim teknolojileri hızla değişmekte kitle iletişim araçlarının eğitimde etkisi hızla artmaktadır. Kitle iletişim araçlarından televizyon ve internet günümüzde etkili olan araçlardır. Gelişen öğretim teknolojilerinin din eğitimi alanında kullanılması gerekmektedir. Teknolojinin yaygın ve örgün din eğitimi kurumlarına entegre edilmesine ihtiyaç vardır.

Türkiye Cumhuriyeti’nde dini hizmetlerin yürütülmesinden sorumlu olan Diyanet İşleri Başkanlığının önemli görev alanlarından biri 4-6 yaş Kur’an kurslarıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından açılan 4-6 yaş Kur’an kurslarının amacı, “çocukların İslam dininin

değerlerinin insan hayatına anlam kazandıran olgulardan biri olduğunu fark etmelerini ve Kur'an-ı Kerim'i ses ve şekil olarak tanımlarını" sağlamaktır.¹

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından açılan 4-6 yaş Kur'an kurslarının açılması ile birlikte din eğitimi verecek öğretmenlerin hem teorik hem de pratik alanda iyi yetiştirilmesi gündeme gelmiştir. Öğreticilerde dini- ahlaki gelişim, iletişim, öğrenme ve öğretme gibi konularda iyi yetişmiş olma şartı önem arz etmektedir Bu çerçevede okul öncesi din eğitimi veren öğretmenlerin gelişen teknoloji ile teorik ve uygulama alanlarında farklı öğretim yöntem ve teknikleri bilmeleri önemlidir.² Bu bağlamda 4-6 yaş Kur'an kurslarında çalışan öğretmenlerin kullanabilecekleri etkili öğretim materyallerden biri çizgi filmidir. Çizgi film, sözlükte "Bir konuyla ilgili olarak karakterlerin hareketlerini belirtecek biçimde art arda çizilmiş resimlerden oluşan sinema filmi" olarak tanımlanmaktadır.³ Çocuklara yönelik olarak hazırlanan bir medya içeriği olan çizgi filmlerde çizgi film kahramanlarının inanış şekilleri ve kutsal saydıkları şeyler çocuklar tarafından kolaylıkla benimsenebilmektedir. Çizgi filmlerde tasarlanan karakterler ve hayal gücü ile oluşturulan dünya, çocukların kendilerini bu kahramanlarla özdeşleştirmelerine sebep olmuştur. Günümüzde çizgi filmler; üretim, dağıtım, gösterim gibi birçok alanda büyük gelişmeler kaydederek önem kazanmıştır.⁴

Günümüzde çocukların, televizyon programlarında en çok çizgi film izledikleri çeşitli bilimsel araştırmalarla ortaya konulmuştur.⁵ Çizgi filmlerin eğitim alanında kullanılmasına yönelik yapılan araştırmaların sonuçları incelendiğinde genel olarak çizgi filmlerle yapılan öğretimlerin öğrencilerin başarısını olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.⁶ Çizgi filmler, merak uyandırıcı olması ve öğrencilerin derse olan ilgilerini artırması nedeni ile eğitimciler tarafından tercih edilmektedir.⁷ Okulöncesi dönemdeki çocuklar, görsel ve işitsel öğeleri

¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Öğretim Programı (4-6 Yaş Grubu). (Ankara 2014).

² Cemal Tosun - Fatma Çapcıoğlu, "4-6 Yaş Kur'an Kursları Öğretim Programının Dini Gelişim Kuramları Çerçevesinde İncelenmesi", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 5/5 (01 Aralık 2015), 705-720.

³ TDK Sözlük, "Çizgi Film", (07 Aralık 2023).

⁴ Elçin Selin Hacibektaşoğlu, *Kültürel Çalışmalar ve Çizgi Filmlerin Çocuk İzleyici Üzerindeki Etkileri Araştırmaları* (İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 20-44.

⁵ Aytekin Can, *Okulöncesi Çocuklara Yönelik Televizyon Programları İçinde Çizgi Filmlerin Çocukların Gelişimine ve İletişimine Etkileri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1995), 61-100; Zeynep Kaya - Mustafa Uzoğlu, "Çizgi Filmlerin Eğitim Alanında Kullanılmasıyla İlgili Yapılan Çalışmaların İncelenmesi", *Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16/Eğitim Ve Toplum Özel Sayısı (31 Aralık 2020), 6194-6214.

⁶ Zennure Abdüsselam, *Fen Öğretiminde Çizgi Filmlerin Etkisi: Kuvveti Keşfedelim Örneği* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı, Fen Bilgisi Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 74-76; Necmi Aytan - Hayrettin Tunçel, "Yabancılar Türkçe Öğretiminde Çizgi Film Kullanımı", *International Journal Of Languages' Education* 1 (01 Ağustos 2015), 235-235; Mithat Ekinci, *Altyazılı Animasyon Filmlerinin İngilizceyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Öğrencilerin Dinlenme Becerileri Üzerindeki Etkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 109-112.

⁷ Asiye Berber vd., "Fen Bilimleri Öğretmen Adaylarının Eğitimde Çizgi Filmin Kullanımına İlişkin Görüşleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (Nisan 2019), 465-492.

birlikte içermeleri sebebi ile bu dönemde çizgi filmleri tercih etmektedir.⁸ Çizgi filmler soyut olan kavramları somutlaştırarak öğrenilmesine katkı sunan etkili öğretim materyalleridir.⁹ Bir öğrenme aracı olarak çizgi filmler duygusal ve bilişsel yönleri desteklemektedir. Öğrencilerin hayal gücü ve öngörülerinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır.¹⁰

Çizgi filmler çocukların olumlu davranış göstermelerine de yardımcı olmaktadır.¹¹ Çocuklar çizgi filmleri izlerken zihinlerinde geçen olayları yeniden kurgulayarak filmdeki kahramanla özdeşim kurarak yeni bir dünya oluştururlar.¹² Çizgi filmler çocukların yeni bir dil öğrenmelerine de olanak sağlamaktadır.¹³ Çizgi filmler, öğrencilerin dil bilgisi ve konuşma becerilerini destekleyen önemli materyallerdir. Ayrıca çizgi filmler aracılığı ile çocuklar yeni bir dil öğrendiklerinde kelime dağarcıkları genişlemektedir.¹⁴

Çizgi filmlerin eğitim alanında kullanılmasının avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır. Bu noktada öğretmen rolü devreye girmektedir. Öğretmenin öğrenme sürecini iyi bir şekilde planlayıp yürütmesi gerekir. Çizgi film kullanarak ders işleyen öğretmenlerin teknik bilip öğretme amaçlarına uygun bir şekilde bu tekniği kullanması gerekmektedir.¹⁵

İlgili literatüre bakıldığında çizgi film tekniğinin din ve değer eğitimi alanında kullanıldığına yönelik çalışmalar olduğu görülmüştür: Örneğin yapılan bir çalışmada Diyanet TV çizgi filmlerinin din eğitimine katkısı açısından incelenmiş, "Dedemin Öyküleri" ve "Yusuf'un Dünyası" adlı çizgi filmler analiz edilmiş ve bu çizgi filmlerde çocukların dini gelişimine katkıda bulunan içeriklerin tasarlandığı sonucuna ulaşılmıştır.¹⁶ Yapılan başka bir çalışmada Rafadan Tayfa adlı çizgi film, milli ve evrensel değerler açısından incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda bu çizgi filmde milli ve evrensel kök değerlerin tamamına yer verildiği

⁸ Can, *Okulöncesi Çocuklara Yönelik Televizyon Programları İçinde Çizgi Filmlerin Çocukların Gelişimine ve İletişimine Etkileri*, 61-100.
⁹ Uğur Gezer - Ayşe İşcan, "Sosyal Bilgiler Dersinde Çizgi Film Kullanımına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi", *Anadolu Journal Of Educational Sciences International* 13/2 (31 Temmuz 2023), 521-544.
¹⁰ Nimer Abuzahra Vd., "Using Cartoon In Language Classroom From A Constructivist Point Of View", *Arab World English Journal (Awej) Special Issue On Call* 3 (2016), 229-245.
¹¹ Ömür Sadioğlu Vd., "Değerlerin Öğretiminde Çizgi Filmler: Rafadan Tayfa Örneği", *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 19/3 (30 Aralık 2018), 240-251.
¹² Deniz A. Güler, "Soyutun Somutlaştırılması: Çizgi Filmlerin Kültürel İşlevleri" *I. Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. Haluk Yavuzer-Mustafa Ruhi Şirin. (İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 2013), 207-216.
¹³ Suparta Rasyid, "Using Cartoon Movie to Improve Speaking Skill", *Research In English And Education Journal* 1/2 (2016), 161-168.
¹⁴ Uswatun Hasanah - Akhmad Ali Mirza, "The Effectiveness Of English Cartoon Movie Towards Vocabulary Score" (International Conference: Role of International Languages Toward Global Education System, Indonesia: Iam Palangka Raya, 2016), 100-119; Zulfadli A Aziz - Rina Sulicha, "The Use Of Cartoon Films As Audio-Visual Aids to Teach English Vocabulary", *English Education Journal* 7/2 (2016), 141-154.
¹⁵ Rasyid, "Using Cartoon Movie To Improve Speaking Skill", 161-165.
¹⁶ Semra Çinemre, "Diyanet Tv Çizgi Filmlerinin Din Eğitimine Katkısı Açısından İncelenmesi", *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (30 Haziran 2021), 81-108.

görülmüştür.¹⁷ Bu alanda yapılan bir diğer çalışmada ise "Rafadan Tayfa" adlı çizgi filmde yer alan değerler tespit edilerek bu çizgi filmde manevi değerlere yer verildiğine dikkat çekilmiştir. Yapılan bir diğer çalışmada ise TRT Çocuk Kanalı'nda yer alan çizgi filmlerdeki eğitimsel mesajlar analiz edilmiştir.¹⁸

4-6 yaş Kur'an Kurslarında Elif-Ba öğretimi yapılarak öğrencilere harf tanıtımı yapılmaktadır. 4-6 yaş aralığında bulunan çocukların gelişim dönemleri düşünüldüğünde onların sıkılmadan eğlenerek ve kalıcı bir şekilde Elif-Ba öğrenmeleri gerektiği aşikârdır. Bu nedenle farklı öğretim, teknik ve yöntemlerle 4-6 yaş dönemindeki çocuklara eğitim verilmesi çok önemlidir. Bu materyallerden biri de çizgi filmidir. Ülkemizde okul öncesi kurumlarda çizgi film yönteminin kullanılmasına yönelik araştırmalar mevcuttur. Fakat yapılan bu araştırmalar arasında 4-6 yaş Kur'an kurslarında çizgi film tekniğinin pratik alanda kullanımına yönelik çalışma bulunmamaktadır. Ayrıca çizgi film yöntemi ile Elif-Ba öğretimine yönelik de bir çalışma yapılmamıştır. Bu araştırmanın alandaki bu açığı kapatacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın problem cümlesini "Harfler Köyü çizgi filmi ile Elif-Ba harfleri öğretimine ilişkin öğrenci görüşleri nelerdir?" sorusu oluşturmaktadır. Araştırma sonuçlarının din eğitimi alanında çalışma yapan akademisyenlere, 4-6 yaş Kur'an Kursu hocalarına ve din eğitimi alanına ilgisi olan bireylere katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda araştırma sonucunda elde edilecek olan bulguların konu ile ilgili yapılacak olan diğer çalışmalara katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın amacı "Harfler Köyü çizgi filmi ile Elif-Ba harfleri öğretimine ilişkin 4-6 Yaş Kur'an Kursu öğrencilerinin görüşlerini tespit etmektir. Araştırmanın alt soruları şunlardır:

- Harfler Köyü çizgi filmi ile Elif-Ba harfleri öğretiminde öğrencilerin olumlu buldukları yönler nelerdir?
- Harfler Köyü çizgi filmi ile Elif-Ba harfleri öğretiminde öğrencilerin olumsuz buldukları yönler nelerdir?
- Harfler Köyü çizgi filmi ile Elif-Ba harfleri öğretiminde öğrencilerin öğrendikleri harfler nelerdir?

1. Araştırmanın Yöntemi

¹⁷ Şener Şentürk - Ayfer Keskin, "Rafadan Tayfa Çizgi Filminin Milli ve Evrensel Değerler Açısından Değerlendirilmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (05 Nisan 2019), 143-157.

¹⁸ Uğur Demiral vd., "Çizgi Filmlerde Verilen Eğitimsel Mesajlar; TRT Çocuk Kanalı Örneği", *Journal Of International Social Research* 9/45 (2016), 536-545.

1.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma nitel desenle planlanıp yürütülmüştür.

1.2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın yöntemi eylem araştırmasıdır. Eylem araştırması çalışmada ortaya çıkan problemlerin anlaşılması ve çözümlenmesi amacıyla araştırmacının yaptığı araştırma sürecini içermektedir. Araştırma ve sürecin birlikte yürütüldüğü eylem araştırması uygulamadaki sonuçların doğrudan araştırılmasına imkân tanımaktadır.¹⁹

1.3. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Elazığ Polatlar Camisine bağlı 4-6 yaş Kur'an Kursuna devam eden 12 çocuk oluşturmaktadır. Araştırmanın çalışma grubu amaçlı örneklem türlerinden ölçüt örneklem ile seçilmiştir. Çalışma grubu seçilirken kursun fiziksel yapısı, öğrenci sayısı, öğreticinin nitelikleri ve kursun ulaşılabilir olması ölçüt olarak belirlenmiştir. Katılan Öğrencilerin özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcı Özellikleri

Öğrenci	Ö1	Ö2	Ö3	Ö4	Ö5	Ö6	Ö7	Ö8	Ö9	Ö10	Ö11	Ö12
Cinsiyet	K	K	K	E	E	K	E	K	E	E	K	E
Yaş	6	5	5	6	6	6	5	6	5	6	5	6

1.4. Veri Toplama Süreci ve Veri Toplama Aracı

Çalışmaya başlamadan önce etik kurul ve kurum izni alınmıştır. Veriler 03.02.2023 ile 03.05.2023 tarihleri arasında toplanmıştır. Araştırmada veri toplamak amacı ile görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme "sözlü veri toplama tekniği" olarak tanımlanmaktadır.²⁰ Araştırma öncesi sorular önceden hazırlandığı için çalışmada yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme öncesi velilere çalışma hakkında bilgi verilmiş ve veli onam formları imzalatılmıştır. Görüşme tekniği uygulamasının yapıldığı çocuklar 5 ve 6 yaşları arasında olması ve çocukların okuma yazma bilmemeleri sebebi ile tercih edilmiştir. Öğrencilere 8 hafta boyunca anlatılan konunun yapısına uygun olarak günde 1 ya da 2 çizgi film izletilmiş ve yapılan uygulamaya yönelik öğrenci görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

¹⁹ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011), 78-83.

²⁰ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2009), 119-140.

Öğrencilerin çizgi filmde yer alan kavramları öğrenip öğrenmediklerini test etmek amacıyla araştırmacılar tarafından bir görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme formu hazırlanırken 1 ölçme-değerlendirme uzmanı, 1 dil uzmanı, 3 okul öncesi öğretmeni ve 2 din eğitimcisinin uzman görüşlerine başvurulmuştur. Görüşme formunda öğrencilerin izledikleri çizgi filmde yer alan Elif-Ba harflerini öğrenip öğrenmedikleri, çizgi filmde beğendikleri ve beğenmedikleri yönler, öğrencilerin akıllarında kalan bilgiler ve çizgi filmi eğlenceli bulup bulmadıklarına yönelik görüşleri sorulmuştur. Hazırlanan formda 5 tane soru bulunmaktadır. Araştırmada kullanılan Harfler Köyü ile ilgili bilgilere aşağıda yer verilmiştir:

Diyanet TV YouTube kanalında 52 kısa bölüm halinde yayınlanan; yapımcılığını İsa Doğmuş, yönetmenliğini Kenan Aktaş'ın, senaryosunu ise Müberra Bilgiç'in üstlenmiş olduğu Harfler Köyü çizgi filmi 4-6 yaş grubundaki çocuklara Elif-Ba'yı öğretmeyi hedeflemektedir. Harfler Köyü çizgi filminin kısa bölümler halinde hazırlanmasının nedeni 4-6 yaş grubu çocukların dikkat sürelerinin göz önünde bulundurulmasıdır. Çizgi filmde Kur'an-ı Kerim harfleri, Zehra Nine, Osman, Tilki, Alaca ve Kara Karga, Yunus Balığı, Gül, Karınca, Öğretmen Arı, Menekşe, Neşeli Bulut, Mavi Araba, Ay Dede, Hüdhüd Kuşu, gibi karakterler yer almaktadır. Çizgi filmin ilk 20 bölümünde Kur'an-ı Kerim harflerinin her biri birer nesne ya da o harfle ilgili kelimeler kullanılarak (Elif harfi "elma" sözcüğü, Dal harfi "deve" sözcüğü, Ra harfi "radyo" nesnesi vs.) harfleri öğretmek ve akılda kalıcılığını arttırmak amaçlanmıştır. Bu çalışmada öğrencilerin gelişim seviyeleri dikkate alınarak sadece ilk 20 bölüm izletilerek öğrencilerden veri toplanmıştır. Harfler Köyü Çizgi filmine ait bazı bilgilere aşağıda yer verilmiştir. Çizgi filmde ses temelli bir yaklaşımla öğretilmek istenen harf veya hareketler ilgili konu ile ilgili benzeyen sesle başlayan bir nesne ile sembolize edilmiştir. Çizgi filmde yer alan karakterler, harfler ve harflerin sembolize edildiği karakterler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Harfler Köyü Çizgi Filmi Bölümlerindeki Konu ve Karakterler

BÖLÜM KARAKTERLER VE KONU

1	<i>Elif harfi, (Emektar eşek), Be (Bebek Ayı) harfi bu bölümde yer almaktadır. Elif harfinin öğretimi için elma sembolü kullanılmıştır.</i>
2	<i>Be, Te ve Se harfleri arasındaki farklılıktan yola çıkılarak Be harfinin öğretimi sağlanmıştır.</i>
3	<i>Mavi bisiklet ve Te harfi, bölümde yer alan karakterlerdir. Te harfinin öğretimi için "tekerlek" nesnesi kullanılmıştır.</i>
4	<i>(Peltek) Se harfi ve Serçe kuşu karakter olarak yer almaktadır. Se harfinin öğretimi için "sepet" ifadeleri kullanılmıştır.</i>

5	<i>Karakterler: Cim harfi, Ceketli Cıvcıv. Bu bölümde; Cim harfi, (Kalın) Ha harfi ve Ha harfi arasındaki farklılıklardan yola çıkılarak "Cim" harfinin öğrenimi sağlanmıştır.</i>
6	<i>Karakterler: Ha harfi, Elif harfi, Emektar (eşek). Ha harfinin öğretimi için "havuç" kelimesi kullanılmıştır.</i>
7	<i>Karakterler: (Kalın) Ha harfi, Serçe kuşu, Karanfil çiçeği. Kalın Ha harfinin öğretimi için "halı" kelimesi kullanılmıştır.</i>
8	<i>Karakterler: Dal harfi, Zel harfi, Baba Deve, Yavru Develer. Dal harfinin öğretimi için "deve" kelimesi kullanılmıştır. Dal ve Zel harfinin birbirinden farklılıktan yola çıkılarak ilgili harflerin öğretimi hedeflenmiştir.</i>
9	<i>Karakterler: Ra harfi, Te harfi, (Kalın) Ha Harfi. Ra harfinin öğretimi için "radyo" kelimesi kullanılmıştır. Ra ve Ze harfinin benzerliği üzerinde durulmuştur.</i>
10	<i>Karakterler: Ra harfi, Ze harfi Cim harfi. Ze harfinin öğretimi için "zeytinli kek" kelimesi kullanılmıştır.</i>
11	<i>Karakterler: Sin harfi, Şin harfi, Re harfi, Sincap. Sin harfinin öğretimi için "sincap" kelimesi ile öğretilmeye çalışılmıştır. Şin harfi ise "şeker ve şemsiye" kelimeleri kullanılarak öğretilmiştir. Şin harfi ve Sin harfinin birbiri arasındaki farklar ortaya konularak harflerin öğretimi hedeflenmiştir.</i>
12	<i>Karakterler: Sad harfi, Dat Harfi. Sad harfinin öğretimi için "sahur" kelimesi, Dat harfinin öğretimi için ise "davul" kelimesi kullanılmıştır.</i>
13	<i>Karakterler: Za harfi, Ta harfi, Dal harfi ve Zel harfi. Ta harfinin öğretimi için "tavşan" kelimesi, Za harfinin öğretimi için ise "zarf" kelimesi kullanılmıştır.</i>
14	<i>Karakterler: Ayn harfi, Ğayın harfi, Ay Dede, Uçan Araba. Ayn harfinin öğretimi için "ay" kelimesi kullanılmıştır. Ayn ve Ğayın harfi arasındaki farklar bu bölümde ortaya konulmaya çalışılmıştır.</i>
15	<i>Karakterler: Kaf harfi, Fe harfi, Anne Karınca, Minik Karınca. Kaf harfinin öğretimi için "karınca" kelimesi, Fe harfinin öğretimi için ise "fener" kelimesi kullanılmıştır.</i>
16	<i>Karakterler: Kef harfi, Lam harfi, Mavi Kelebek. Kef harfinin öğretimi için "kelebek ve kafes" kelimeleri kullanılmıştır.</i>
17	<i>Karakterler: Lam harfi, Kef harfi, Leylek Amca. Lam harfinin öğretimi için "leylek" kelimesi kullanılmıştır.</i>
18	<i>Karakterler: Nun harfi, Mim harfi, Kaf harfi. Nun harfinin öğretimi için "nar" kelimesi, "Mim" harfinin öğretimi için ise "merdiven ve marangoz" kelimeleri kullanılmıştır.</i>
19	<i>Karakterler: Vav harfi, Hemze, Elif harfi, He harfi. Vav harfinin öğretimi için "vazo" kelimesi, "He" harfinin öğretimi için ise "helikopter" kelimesi kullanılmıştır.</i>
20	<i>Karakterler: Ye harfi, Yengeç Ailesi (Minik Yengeç, Baba Yengeç). Ye harfinin öğretimi için "yengeç" kelimesi kullanılmıştır.</i>

1.5. Verilerin Analizi

Nitel verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Yapılan görüşmeler sonucu elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktarıldıktan sonra NVIVO 8 programı ile analiz edilmiştir. İçerik analizinin amacı verileri çözümleyecek kavramlara ulaşmaktır. İçerik analizinde toplanan veriler kavramsallaştırılıp düzenlenir ve sonra veriler açıklanmak amacıyla temalara ayrılır.²¹ İçerik analizinden sonra elde edilen veriler raporlanıp

²¹ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 227-241.

yazılmıştır. Katılımcı görüşleri tırnak içerisinde verilerek elde edilen kategori, alt tema ve kodlara yönelik çizilen şemalarla sunulmuştur.

1.6. Araştırmanın Geçerlik ve Güvenirliği

Bu araştırmada geçerlik ve güvenirliliği sağlamak için şu çalışmalar yapılmıştır: Çalışmanın iç geçerliği için araştırmacılar tarafından hazırlanan görüşme formu araştırma öncesi uzman görüşüne sunulmuştur. Araştırmacılar, uzman görüşleri doğrultusunda formun uygunluğu ve soruların açıklığı gibi konularda gerekli düzenlemeleri yapmıştır. Görüşme öncesinde ve sırasında katılımcılara gerekli bilgiler verilmiştir. Bu aşamada velilerle Kur'an Kursu öğreticisi ile beraber bir toplantı yapılmış ve veli onam formlarını imzalamaları istenmiştir. Çocuklarla görüşmeler her çizgi film uygulamasından sonra bireysel olarak yapılmıştır. Görüşmeleri araştırmacılar ve Kur'an Kursu hocası yapmıştır. Görüşme süreleri on beş ila yirmi dakika arasında değişmektedir. Dış geçerliği sağlamak için araştırmanın uygulama süreci detaylı bir şekilde çalışmada aktarılmıştır. Görüşmelerde verileri sağlıklı bir şekilde elde etmek amacıyla ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Bu durum da çalışmanın iç güvenirliliğini artırıcı bir rol oynamıştır. Ayrıca elde edilen veriler başka iki araştırmacı tarafından okunarak kod, tema ve kategorilerin uygun olup olmadığına yönelik görüş alınmıştır. Bu kodlayıcılar arasındaki uyumu tespit etmek amacı ile Miles ve Hüberman katsayısı hesaplanmış aradaki uyum %89 olarak tespit edilmiştir. Bu oran nitel çalışmalar için yeterli olarak kabul edilmektedir.²²

2. Bulgular

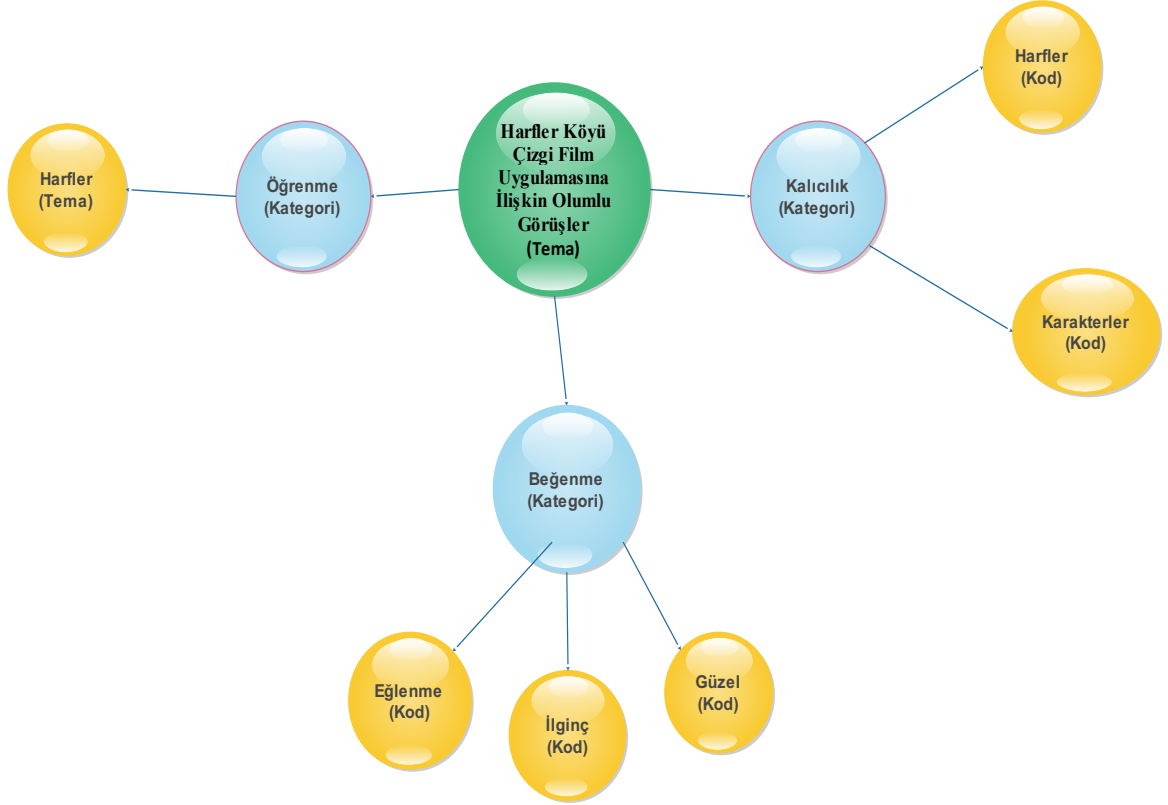
4-6 yaş Kur'an Kursu öğrencilerin Harfler Köyü çizgi filmi ile Elif-Ba harfleri öğretimine yönelik görüşlerine ilişkin iki tema belirlenmiştir. Bunlar; "Harfler Köyü çizgi filmi ile Elif-Ba harfleri öğretimine ilişkin olumlu görüşler" ve "Harfler Köyü çizgi filmi ile Elif-Ba harfleri öğretimine ilişkin olumsuz görüşler" olarak aşağıda modeller halinde sunulmuştur.

4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğrencilerinin Harfler Köyü Çizgi Filmi İle Elif-Ba Harfleri Öğretimine Yönelik Görüşleri

4-6 Yaş Kur'an Kursu öğrencilerinin Harfler Köyü çizgi filmiyle Elif-Ba harfleri öğretimine yönelik görüşlerine ilişkin belirlenen ilk kategori tema, "Harfler Köyü çizgi film

²² Ali Baltacı, "Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (29 Haziran 2017), 1-14.

uygulamasına ilişkin olumlu görüşler” ile ilgilidir. Katılımcıların görüşleri doğrultusunda oluşturulan bu temanın üç alt teması olduğu belirlenmiştir. Bu temaya ilişkin model Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1: Harfler Köyü Çizgi Film Uygulamasına İlişkin Olumlu Görüşler Modeli

Öğrencilerin Harfler Köyü çizgi film uygulamasına ilişkin olumlu görüşleri incelendiğinde; en fazla görüşün öğrenmek alt temasına ilişkin olduğu görülmektedir. Diğer alt temalar ise kalıcılık ve beğenmek olarak belirlenmiştir.

Öğrenme

Öğrencilerin Harfler Köyü çizgi film uygulamasına ilişkin olumlu görüşler temasında katılımcıların en fazla öğrenmek alt temasında görüş bildirdikleri tespit edilmiştir. Bu alt temanın kodları; Elif, Be, Te, Se, Cim, Ha, Kalın Ha, Dal, Zal, Re, Ze, Sin, Şin, Sad, Dat, Ta, Za, Ayın, Ğayın, Fe, Gaf, Kef, Lam, Mim, Nun, Vav, He ve Ye harfleridir.

Elif Harfi: Araştırmaya katılan katılımcılardan **Ö1:** “Elif aklımda kaldı, oyuncak ayı çok tatlıydı.” ifadesiyle uygulama sonrasında elif harfini öğrendiğini ifade etmiştir. Benzer şekilde katılımcılardan **Ö7:** “Elif harfi ile elmayı öğrendim.”, diyerek uygulamada elif sesinin

elma sembolü ile verildiğini vurgulamıştır. Nitekim Harfler Köyü çizgi filminin birinci bölümünde Elif harfinin öğretimi için elma sembolü kullanılmıştır.

Be Harfi: Harfler çizgi filmini izleyip görüş bildiren katılımcılardan bazıları Be harfini “Bebek” kelimesi ile öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcılardan **9:** “Be harfini çok iyi öğrendim, Bebek ayıya beşik verdi be harfi”, diyerek görüşünü belirtmiştir. Ayrıca katılımcılardan **Ö11** de “Be harfi aklımda daha iyi kaldı, bebek ayı çok tatlıydı, bebeğin be’sini öğrendim.”, diyerek görüşünü açıklamıştır.

Te Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden biri Te Harfi’dir. Katılımcılardan **Ö3:** “Tekerleklerden söz dinlemeyip kendi başlarına gitmeleri üzerine Te harfi onları kurtardı, Tekerleğin “te”sini öğrendim.”, şeklinde görüş bildirmiştir. Benzer şekilde **Ö12:** “ Te harfi aklımda çok kaldı, tekerlek kelimesi ile bu harfi öğrendim”, diyerek görüş bildirmiştir. Nitekim çizgi filmin üçüncü bölümünde Te harfinin öğretimi için "tekerlek" nesnesi kullanılmıştır.

Se Harfi: Harfler çizgi filmini izleyip görüş bildiren katılımcılardan bazıları Se harfini “Sepet” kelimesi ile öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcılardan **Ö1:** “Se harfini öğrendim, sepet ile Se harfi güzel de söylemesi çok zor.”, şeklinde görüşünü ifade etmiştir. Aynı şekilde **Ö4** ise “Te harfini öğrendim, Se harfi de uçmayı öğretti serçeye.”, diyerek görüş bildirmiştir. Harfler Köyü çizgi filminin dördüncü bölümünde (Peltek) Se harfi Serçe kuşu karakter olarak yer almaktadır. Se harfinin öğretimi için "sepet" ifadeleri kullanılmıştır.

Cim Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden biri Cim harfidir. Katılımcılar çizgi film uygulamalarından sonra Cim harfini Cıvciv karakteri ile öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Öğrencilerden **Ö4:** “ Bu çizgi filmde Cim harfi cıvcive yardım etti, onu öğrendim.” diyerek Cim harfini cıvciv kelimesi ile vurgulamıştır. Benzer şekilde **Ö12** ise “Cim vardı çiçeklere su veriyorlardı. Cıvcive yardım etti.” şeklinde görüşünü açıklamıştır. Katılımcıların görüşlerine paralel olarak çizgi filmin beşinci bölümünde Cim harfi ve Ceketli Cıvciv arasında geçen diyaloglar bulunmaktadır.

Ha Harfi: Araştırmaya katılan katılımcılardan **Ö5:** “Ha harfini öğrendim, ha harfi hasta oldu.”, ifadesiyle uygulama sonrasında ha harfini öğrendiğini ifade etmiştir. **Ö10** ise “Ha harfi çiçekleri suladı, bu harfi öğrendim”, diyerek görüşünü ifade etmiştir. Harfler Köyü çizgi filminin altıncı bölümünde Ha harfinin öğretimi için "havuç" kelimesi ve "Hapşu" ifadesi

kullanılmıştır. Ancak uygulamaya katılan öğrencilerin ha harfini “havuç” ve “hapşu” kelimesinden ziyade hasta kelimesi ile öğrendikleri görülmektedir.

Kalın Ha Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden biri Kalın Ha harfidir. Katılımcıların uygulama sonrasında Kalın Ha harfini öğrendiklerine ilişkin bazı referans cümleleri şunlardır: **Ö9:** “Ha, Cim ve Kalın Ha harfleri vardı çiçekleri suluyorlardı.”, **Ö11:** “Cim, Ha ve Kalın Ha harflerini öğrendim. Ha ve Kalın Ha harfini öğrendim, baloncukları patlatmaya çalıştılar.”, **Ö12:** “Ha, Kalın Ha, Cim vardı çiçeklere su veriyorlardı.”

Harfler Köyü çizgi filminin yedinci bölümünde Kalın Ha harfinin öğretimi için “halı” kelimesi kullanılmıştır. Ancak yapılan görüşmelerde öğrenciler Kalın Ha harfini öğrendiklerini ifade etmişler ancak herhangi bir kelime ile çağrışım yapmamışlardır.

Dal Harfi: Katılımcılardan bir tanesinin uygulama sonucunda öğrendiği harf Dal harfidir. Katılımcı bu konu ile ilgili görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: **Ö12:** “Hemze, Dal harfi, He harfi ve Vav harfini öğrendim.”

Harfler Köyü çizgi filminin sekizinci bölümünde "Dal" harfinin öğretimi için "deve" kelimesi kullanılmıştır. Ancak katılımcı herhangi bir kelime ile çağrışım yapmadan Dal harfini öğrendiğini ifade etmiştir.

Zel Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden olan Zel harfine ilişkin görüşleri şu şekildedir: **Ö3:** “Zel harfini öğrendim, Dal harfine benziyor ama noktalı”, **Ö2** ise “Zel harfi çok tatlıydı, aklımda kaldı.”, diyerek görüşünü bildirmiştir. Harfler Köyü çizgi filminin sekizinci bölümünde Dal ve Zel harfinin arasındaki farklar üzerinde durulmuştur. Yapılan uygulamada katılımcı öğrencilerin birçoğunun bu farkı anladığı görülmektedir.

Ra Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden olan Ra harfine ilişkin görüşleri şu şekildedir: **Ö3:** “Ra harfine zeytinli keki yapamadı Ra harfi, onu öğrendim. Cim harfi geldi Ra harfi ve Ze harfine yardım etti.” **Ö7:** “Ra harfi radyoyu tamir edemedi onu anlayamadım.”

Harfler Köyü çizgi filminin dokuzuncu bölümünde Re harfinin öğretimi için “radyo” kelimesi kullanılmıştır. Katılımcılardan **Ö7**, Re harfini radyo kelimesi ile öğrendiğini ifade etmiştir.

Ze harfi: Harfler Köyü çizgi filmini izleyip görüş bildiren katılımcılardan bazıları Ze harfini “Zeytin” kelimesi ile öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcılardan **Ö3:** “Ze harfi zeytinli kek yapmasına şaşırđım o zordu.” cümlesi ile görüşünü ifade etmiştir. Ayrıca **Ö5:** “Zeytinli kek yaptı Ze harfi, Ra harfi keki çok seviyormuş.”, diyerek ze harfi ile zeytin kelimesini çağrışım yaparak öğrendiğini ifade etmiştir. Nitekim Harfler Köyü çizgi filminin onuncu bölümünde Ze" harfinin öğretimi için "zeytinli" kelimesi kullanılmıştır.

Sin Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden Sin harfidir. Katılımcılardan **Ö1,** “Şin Kur’an okurken sin harfini kaldırdı. Bu bölümde Sin ve Şin harfini öğrendim” diyerek görüş bildirmiştir. **Ö4** ise “Sin harfine şeker attılar uyandı noktaları 3 tane oldu.”, şeklindeki ifadesiyle sin ve şin harfi arasındaki farkı öğrendiğine yönelik görüş bildirmiştir. Nitekim çizgi filmin on birinci bölümünde Şin ve Sin harfleri arasındaki farklar ortaya konularak harflerin öğretimi hedeflenmiştir.

Şin Harfi: Harfler Köyü çizgi filmini izleyip görüş bildiren katılımcılardan bazıları Şin harfini “şeker ve şemsiye” kelimeleri ile öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcılardan **Ö4:** “Şin harfinin şemsiyesinin üzerine 3 tane şeker olduğunu öğrendim.”, diyerek görüşünü açıklamıştır. Benzer olarak **Ö12 :** “Şin harfine şeker getirdiler, Şin harfini bu bölümde öğrendim”, diyerek görüşünü belirtmiştir. Nitekim çizgi filmin on birinci bölümünde Şin harfi şeker ve şemsiye kelimeleri ile öğretilmeye çalışılmıştır.

Sad Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden olan Sad harfine ilişkin görüşleri şu şekildedir: **Ö3:** “Sad ve Dat harflerini öğrendim aklımda kaldı.”, **Ö4 :** “Sin, Şin, Sad, Dat ve Elif harfleri aklımda kaldı.”

Harfler Köyü çizgi filminin on ikinci bölümünde Sad harfinin öğretimi için "sahur" kelimesi kullanılmıştır. Ancak katılımcılardan herhangi biri sahur kelimesi ile Sad harfini öğrendiğine dair görüş bildirmemiştir.

Dat Harfi: Harfler Köyü çizgi filmini izleyip görüş bildiren katılımcılardan bazıları Sad harfini “davul” kelimesi ile öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Bu konudaki bazı referans cümleleri şu şekildedir: **Ö3:** “Dat harfinin sahurda davul çaldığını öğrendim.”, **Ö9:** “Dat harfi davul çalıyordu bayramda yaşlı Ze harfinin bayramını kutladılar.” Nitekim çizgi filmin on ikinci bölümünde Dat harfinin öğretimi için “davul” kelimesi kullanılmıştır.

Ta Harfi: Harfler Köyü çizgi filmini izleyip görüş bildiren katılımcılardan bazıları Ta harfini “tavşan” kelimesi ile öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcılardan **Ö8:** “Ta harfini öğrendim, tavşan denize gitti.”, diyerek görüş bildirmiştir. Benzer şekilde **Ö9** ise “Ta harfi ve tavşan denize girdiler, izin almadan söz verdiler ama sözünü tutmadılar, bu bölümde Ta harfini öğrendim”, cümlesi ile görüşünü açıklamıştır. Harfler Köyü çizgi filminin on üçüncü bölümüne bakıldığında Ta harfinin öğretimi için "tavşan" kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

Za Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden biri Za harfidir. Katılımcılardan **Ö6:** “Za harfi rüzgârlı havalarda dışarı çıkmayın dedi, Za harfini öğrendim.”, diyerek görüş bildirmiştir. **Ö10** ise “Za harfini öğrendim, onları denizden kurtardı.”, şeklinde görüşünü ifade etmiştir. Harfler Köyü çizgi filminin on üçüncü bölümünde Za harfinin öğretimi için ise "zarf" kelimesi kullanılmıştır. Ancak araştırmaya katılan öğrencilerden zarf kelimesi ile Za harfini öğrendiğini ifade eden katılımcı bulunmamaktadır.

Ayn Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden biri Ayn harfidir. Katılımcılardan **Ö3:** “Ayn ay dede ile sohbet ediyordu.”, diyerek Ayn harfi ile ay dede kelimesini öğrendiğini ifade etmiştir. Benzer şekilde **Ö8:** “Yıldızlar Ayn harfi ile top oynadılar onlara parlak bir hediye gönderdiler, bu defa Ayn harfini öğrendim.”, cümlesi ile görüşünü ifade etmiştir. Nitekim Harfler Köyü çizgi filminin on dördüncü bölümünde Ayn harfinin öğretimi için "ay dede " kelimesi kullanılmıştır.

Ğayn Harfi: Harfler Köyü çizgi filmini izleyip görüş bildiren katılımcılardan bazıları Ğayn harfini bu çizgi filmi izleyerek öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcılardan **Ö3:** “Yıldızlarla Ğayn harfi çok oynadı. Dalga ile mücadele ettiler. Ğaynı öğrendim bu derste. Ayınla beraber.”, diyerek görüşünü ifade etmiştir. **Ö7** ise “Araba Ayın harfini götürdü. Ğayn harfi de oradaydı. Bu ikisini öğrendim. İkisi benziyor ama Ğayn şapka takmıştı.”, diyerek görüşünü söylemiştir. Harfler Köyü çizgi filminin on dördüncü bölümünde Ayn ve Ğayn harfleri arasındaki farklar ortaya konulmaya çalışılmıştır, katılımcılardan bazılarının bu farkı anladıkları görülmektedir.

Fe Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden biri Fe harfidir. Katılımcıların bu harfi çizgi film izledikten sonra öğrendiklerine yönelik referans cümleleri şu şekildedir: **Ö6:** “Kaf harfi Fe harfi ile beraber ağaçtan kurtardı karıncayı.” **Ö12:** “Küçük karıncayı ağaçtan Kaf ve Fe harfi kurtardı.”

Fe harfinin öğretimi Harfler Köyü çizgi filminin on beşinci bölümünde yer almaktadır. Bu bölümde Fe harfinin öğretimi için ise "fener" kelimesi kullanılmıştır. Ancak araştırmaya katılan öğrencilerden fener kelimesi ile fe harfini öğrendiğini ifade eden katılımcı görüşü bulunmamaktadır.

Kaf Harfi: Harfler Köyü çizgi filmini izleyip görüş bildiren katılımcılardan bazıları Kaf harfini “karınca” kelimesi ile öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Uygulamaya katılan öğrencilerden **Ö4:** “Kaf harfi onu buldu ağacın üstünden indirdi, Kaf harfini öğrendim.”, diyerek görüşünü bildirirken **Ö12:** “Küçük karıncayı ağaçtan Kaf ve Fe harfi kurtardı.”, diyerek görüşünü bildirmiştir. Harfler Köyü çizgi filminin on beşinci bölümünde "Kaf" harfinin öğretimi için "karınca" kelimesi kullanılmıştır.

Kef Harfi: Harfler Köyü çizgi filmini izleyip görüş bildiren katılımcılardan biri Kef harfini “kelebek” kelimesi ile öğrendiklerini ifade etmiştir. Katılımcılardan **Ö3:** “Kef harfi kelebeği yakaladı ve kafese koydu.”, diyerek görüşünü ifade etmiştir. Çizgi filmin on altıncı bölümünde “Kef” harfinin öğretimi için "kelebek ve kafes" kelimeleri kullanılmıştır. Katılımcı sadece Kef harfi ile kelebek kelimesini eşleştirerek öğrendiğini ifade etmiştir.

Lam Harfi: Harfler Köyü çizgi filmini izleyip görüş bildiren katılımcılardan bazıları Lam harfini “leylek” kelimesi ile öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcılardan **Ö5:** “Yaşlı Leylek lam harfini baston yapmıştı. Kelebekler gözlüğünü ve bastonunu getirdiler. Lam harfini kurtardılar. Lamı öğrendim.”, diyerek görüşünü açıklamıştır. Benzer şekilde **Ö7:** “Lam harfini yaşlı leylek baston zannetti kelebekleri çağırdı ve gözlüğünü ve bastonunu getirdiler. Lamı öğrendim.”, cümlesi ile görüşünü ifade etmiştir. Nitekim Harfler Köyü çizgi filminin on yedinci bölümünde Lam harfinin öğretimi için "leylek" kelimesi kullanılmıştır.

Mim Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden biri Mim harfidir. Katılımcılardan **Ö4:** “Kediyi ağaçtan kurtardı Mim harfi, onu öğrendim.”, diyerek görüşünü belirtmiştir. Benzer şekilde **Ö11** ise “ Kedi gürültüden ağaca tırmandı mim harfi onu kurtardı. Mimi öğrendim.”, diyerek görüşünü ifade etmiştir. Harfler Köyü çizgi filminin on sekizinci bölümünde "Mim" harfinin öğretimi için ise "merdiven ve marangoz" kelimeleri kullanılmıştır. Ancak katılımcılardan bu çağrışımla Mim harfini öğrendiğini ileri sunan herhangi bir görüş çıkmamıştır.

Nun Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden biri Nun harfidir. Katılımcılardan **Ö4:** “Nun harfi, onu öğrendim.”, diyerek görüşünü belirtmiştir.

Benzer şekilde Ö10 ise “ Nun ve Mim harfini öğrendim.”, diyerek görüşünü ifade etmiştir. Harfler Köyü çizgi filminin on sekizinci bölümünde Nun harfinin öğretimi için ise "nar" kelimesi kullanılmıştır. Ancak katılımcılardan bu çağrışımla Nun harfini öğrendiğini ileri sunan herhangi bir görüş çıkmamıştır.

He Harfi: Harfler Köyü çizgi filmi izleyip görüş bildiren katılımcılardan bazıları He harfini “helikopter” kelimesi ile öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Ö3 kodlu katılımcı “Vazo kırıldı ve He harfi helikopteri düşürdü onu öğrendim.”, diyerek görüşünü ifade etmiştir. Ö10 ise “He harfini helikopterden öğrendim.”, diyerek izlediği bölümde He harfini öğrendiğini vurgulamıştır. Katılımcılara izletilen çizgi filmin on sekizinci bölümünde katılımcı görüşlerine paralel olarak “He” harfinin öğretimi için ise "helikopter" kelimesi kullanılmıştır.

Vav Harfi: Harfler Köyü çizgi filmi izleyip görüş bildiren katılımcılardan ikisi uygulama sonrasında Vav harfini öğrendiklerini ifade etmişlerdir: Ö9: “Ye harfi ve Vav harfi aklımda kaldı.” Ö12: “ Vav harfini öğrendim.” Katılımcılara izletilen çizgi filmin on dokuzuncu bölümünde Vav harfinin öğretimi için “vapur” kelimesi kullanılmıştır. Katılımcılardan ikisinin Vav harfini öğrendiği ancak çağrışım yapan vapur kelimesi ile öğrenmedikleri görülmektedir.

Ye Harfi: Katılımcıların uygulama sonrasında öğrendikleri harflerden biri Ye harfidir. Katılımcılardan Ö4: “Yengeç ve Ye harfi aklımda çok kaldı.”, diyerek Ye harfini öğrendiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde katılımcılardan Ö6: “Ye harfi kayıyordu noktalarıyla o aklımda kaldı.”, cümlesi ile Ye harfini öğrendiğini ve Ye harfinin iki noktasının olduğunu fark ettiğini ifade etmiştir. Ye harfinin öğretimi için "yengeç" kelimesi kullanılmıştır.

Beğenme

4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğrencilerinin Harfler Köyü çizgi filmi uygulamalarına yönelik olumlu görüşler temasında yer alan kategorilerden biri beğenmedir. Beğenme kategorisinin kodları ise; güzel, ilginç, eğlenmedir.

Öğrencilerin Harfler Köyü çizgi film uygulamasına ilişkin olumlu görüşlerini “beğenmek” alt teması ile ilişkilendiren Ö3: “Çok beğendim güzeldi.”, diyerek düşüncesini açıklamıştır. Benzer şekilde Ö6: “Evet çok güzel bir çizgi filmi, çok beğendim.”, şeklideki açıklaması ile Harfler Köyü çizgi filmine yönelik görüşlerini ifade etmiştir. Ö8 ise “Çok beğendim çok güzeldi” diyerek Harfler Köyü çizgi filmi beğenip güzel bulduğunu ifade

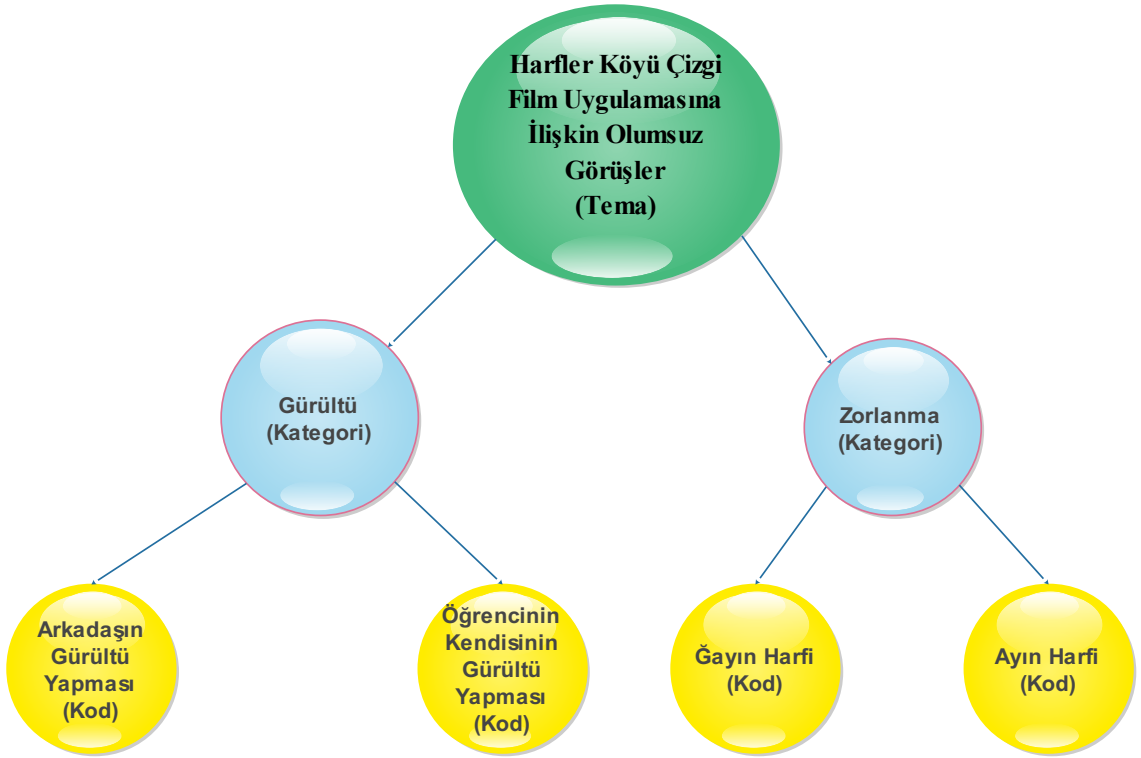
etmiştir. Ö12 ise “Be harfi olmasaydı tekrar izlemezdim, onun davranışlarını çok beğendim” diyerek Be harfi karakterini beğendiğini ifade etmiştir.

Kalıcılık

Harfler Köyü çizgi film uygulamalarına yönelik öğrenci görüşlerinin tespit edildiği bu çalışmada olumlu görüşler temasının kategorisi kalıcılıktır. Öğrenciler çizgi film ile öğrendikleri harflerin akılda kaldığını ifade etmişlerdir. Katılımcılardan Ö11: “Be harfi aklımda daha iyi kaldı bebek ayı çok tatlıydı.”, diyerek be harfini bebek kelimesi ile unutmadığını ifade etmiştir. Benzer şekilde katılımcılardan Ö12: “Cim harfi de ceviz verdi civcive ceketini dikmesi için. Cim vardı çiçeklere su veriyorlardı, cim harfi aklımda kaldı.”, diyerek çizgi filmde geçen olay örgüsünü hatırlayarak cim harfinin aklında kaldığını ifade etmiştir. Yapılan görüşmelerde öğrencilerin harflerin sembolize edildiği kelime ve nesnelere ile harfleri unutmadıkları belirlenmiştir. Örneğin katılımcı öğrencilerden Ö3 “He harfi helikopter sürüyordu o kaldı.”, şeklindeki cümlesi ile he harfini helikopter ile eşleştirerek hatırlamıştır.

Harfler Köyü Çizgi Filmi ile Elif-Ba Harfleri Öğretimine Yönelik Olumsuz Görüşler

4-6 Yaş Kur’an Kursu öğrencilerinin Harfler Köyü çizgi filmiyle Elif-Ba uygulamalarına yönelik görüşlerine ilişkin belirlenen ikinci tema, “Harfler Köyü çizgi film uygulamasına ilişkin olumsuz görüşler” ile ilgilidir. Katılımcıların görüşleri doğrultusunda oluşturulan bu temanın iki kategorisi olduğu belirlenmiştir. Bunlar zorlanma, gürültüdür. Bu temaya ilişkin model Şekil 2’de yer almaktadır.

Şekil 2: Harfler Köyü Çizgi Filmi İle Elif-Ba Harfleri Öğretimine Yönelik Olumsuz Görüşler Şeması

Zorlanma: 4-6 Yaş Kur'an Kursu öğrencilerinin Harfler Köyü çizgi filmiyle Elif-Ba uygulamalarına yönelik görüşlerine ilişkin kategorilerden biri zorlanmadır. Katılımcılardan **Ö6:** "İzlerken bazı harflerin söylenişi zordu, Se ve Ğayın harfi." ifadesini kullanmıştır. Yine katılımcılardan **Ö11:** "Çizgi filmi izledim, öğrendiğim harfi içimden söyledim ama sözleri söylerken zorlandım, ayın harfi", şeklinde görüşünü bildirmiştir. Öğrencilerin Elif-Ba öğreniminde de telaffuzu zor olan Ayın ve Ğayın harflerini öğrenmede güçlük çektikleri görülmektedir.

Gürültü: 4-6 Yaş Kur'an Kursu öğrencilerinin Harfler Köyü çizgi filmiyle Elif-Ba uygulamalarına yönelik görüşlerine ilişkin kategorilerden biri gürültüdür. Öğrencilerden **Ö10:** "Sessiz olurdum, arkadaşım konuşmasaydı daha çok öğrenirdik" şeklinde görüş bildirirken **Ö7:** "Arkadaşım gürültü yaptı, anlamadım.", diyerek görüşünü ifade etmiştir. Uygulamada bazı öğrencilerin konuşması katılımcıların olumsuz olarak değerlendirmesine sebep olduğu söylenebilir.

Sonuç ve Tartışma

Öğrenciler Harfler Köyü çizgi filmi ile Elif-Ba öğretimine yönelik olumlu görüş bildirmişlerdir. İlgili literatürde yapılan çalışma sonuçları ile bu çalışmada elde edilen bulgular arasında paralellik bulunmaktadır: Örneğin, Şentürk-Keskin (2019), yaptıkları çalışmalarında öğrencilerin eğitici çizgi filmlerle ilgili görüşlerinin olumlu olduğunu belirtmiştir.²³ Çelik (2015) de yapmış olduğu çalışmasında öğrencilerin çizgi film ile derse yönelik başarı ve tutum puanlarının arttığını vurgulamıştır.²⁴ Yapılan başka bir çalışmada ise öğrencilerin anlamakta zorluk çektiği ders ve konularda çizgi filmlerin kullanılmasının, öğrencinin öğrenme çabasına olumlu katkı sağladığı tespit edilmiştir.²⁵

Öğrenciler Harfler Köyü çizgi filmi ile Kur'an harflerini öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca katılımcıların çoğu, harfleri çağrıştıran kelimeleri çizgi filmi izledikten sonra öğrendiklerine yönelik görüş bildirmişlerdir. Bu uygulama ile öğrenciler başka bir dilin alfabesini öğrenmişlerdir. Nitekim Rasyid (2016) yaptığı deneysel çalışmada çizgi filmin, öğrencilerin yabancı dil puanlarında artış sağladığı sonucuna ulaşmıştır.²⁶ Yağlı (2022) ise çizgi filmler ile öğrencilerin dinleme ve anlama becerilerinin geliştiğine dikkat çekmiştir.²⁷

Araştırmaya katılan bazı öğrenciler harflerin telaffuzunu öğrendiklerini ve bazı harfleri söylemekte zorlandıklarını ancak çizgi filmde geçtikçe bu harfleri öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Rice (1993), yaptığı çalışmasında çizgi filmlerin yabancı dil öğretiminde telaffuz öğrenmeye yardımcı olduğuna dikkat çekmiştir.²⁸ Susanto (2022) yaptığı çalışmasında çizgi filmlerle yapılan kapsamlı dinlemelerin öğrencilerin telaffuzlarını geliştirdiğini ve öğrenmeyi sevmelerine olanak sağladığını vurgulamıştır.²⁹

Öğrenciler genellikle; çizgi filmlerden yeni bilgiler edindiklerini, bu bilgilerin harfler konusunu öğrenmelerine fayda sağladığını ve harfleri hatırlamada çizgi filmin kendilerine ilham olduğunu düşünmektedirler. Yassaei (2012) çizgi filmlerin dil öğrenme başarısını

²³ Şener Şentürk – Ayfer Keskin. “Rafadan Tayfa Çizgi Filminin Milli ve Evrensel Değerler Açısından Değerlendirilmesi”. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 20 (05 Nisan 2019), 143-157.

²⁴ Serap Özgür Çelik, *7. sınıf basit makineler konusunun film ve çizgi filmlerle öğretiminin tutum ve akademik başarıya etkisi* (Erzincan: Erzincan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

²⁵ Türkan vd., “Fen Öğretiminde Çizgi Film Uygulaması: İlköğretim Öğrencilerinin Akademik Başarılarının ve Tutumlarının İncelenmesi”, 340-345.

²⁶ Rasyid, “Using cartoon movie to improve speaking skill”, 161-168.

²⁷ Ali Yağlı, “Çocuklara Yabancı Dil Öğretiminde Çizgi Filmlerin Kullanılması: Zou Adlı Çizgi Film Örneği”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (31 Ocak 2022), 33-53.

²⁸ Allison M Rice, *Teaching With Video* (New York: Macmillan, 1993), 400-464.

²⁹ Susanto Susanto vd., “Students' perception İn Learning Extensive Listening By Using Cartoon Movies”, *Beyond Linguistika (Journal Of Linguistics And Language Education)* 5/1 (2022), 44-51.

artırabileceğini vurgulamıştır.³⁰ Çelik (2015) fen alanında yaptığı çalışmasında çizgi filmlerle öğrencilerin isteyerek öğrendiğini ve olayları daha etkin bir şekilde kavradıklarına dikkat çekmiştir.³¹ Ayrıca Mete (2014) yaptığı araştırmasında çocukların çizgi filmleri yeni bilgiler öğrenme aracı olarak gördüklerini vurgulamıştır.³²

Öğrenciler uygulama sonrasında öğrendikleri harflerin akıllarında kaldığını ifade etmişlerdir. Çizgi film kahramanlarını unutmadıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca öğrencilerin çizgi filmde yer alan harfleri ilgili çağrışım yapan karakter ve nesnelere hatırladıkları görülmektedir (Elif harfi; elma, Be harfi; bebek, Cim harfi; civciv, Se harfi; sepet, Dat harfi; davul, He harfi; helikopter gibi.). Abdüsselam (2013), animasyon destekli çizgi filmin öğrencilerin kavramsal anlamalarındaki kalıcılığı olumlu yönde etkilediğini ifade etmiştir. Devi-Jena (2022), animasyona dayalı öğretim yaklaşımının, katılımcılarda hafıza ve muhakeme kapasitesinin geliştirilmesinde özellikle etkili olduğuna dikkat çekmiştir.³³ Ateş (2019) yapılandırılmış fen öğretimi alanındaki yaptığı deneysel araştırmasında bilgilerin çizgi filmlerle bilgilerin kalıcılığının arttığına dikkat çekmiştir.³⁴

Araştırmaya katılan öğrenciler Harfler Köyü çizgi filmi ile Elif-Ba öğretimini eğlenceli bulduklarını ifade etmişlerdir. Alan yazında yapılan çalışmalar ile bu çalışmanın bulguları arasında benzerlik bulunmaktadır: Ateş (2009), öğrencilerin çizgi film ile yürütülen dersleri eğlenceli bulduklarına dikkat çekmiştir.³⁵ Ayvacı ve arkadaşları, çizgi filmin fen öğretimi üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında öğretmenlerin gözlemleri neticesinde öğrencilerin çizgi filmlerle yürütülen ders sırasında eğlendikleri sonucuna ulaşmıştır.³⁶

Araştırmaya katılan öğrencilerin uygulamaya yönelik olumsuz görüşleri ise bazı harfleri söylemede zorlanma ve sınıfta bazen gürültü olmasıdır. Öğrenciler peltek Se harfi ve Ğayın harfi gibi söylenmesi zor olan harfleri söylemekte güçlük çektiklerine dikkat çekmişlerdir. Ayrıca uygulama esnasında bazen kendilerinin bazen arkadaşlarının gürültü

³⁰ Shahla Yassaei, "Using Original Video And Sound Effects To Teach English", *English Teaching Forum* 50/1 (2012), 12-16.

³¹ Çelik, 7. Sınıf Basit Makineler Konusunun Film ve Çizgi Filmlerle Öğretiminin Tutum ve Akademik Başarıya Etkisi, 79-87.

³² Uğur Mete, *Okul Öncesi Eğitim Kurumuna Devam Eden 60-72 Aylık Çocuklar ve Annelerinin Televizyondaki Çizgi Filmler ile İlgili Görüşlerinin İncelenmesi (Batman İli Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 63-69.

³³ Jaiashree Devi - Ananta Kumar Jena, "Animation Based Instructional Approach for Learning Attainment and Cognitive Functioning Of Indian Children with Adhd During Covid-19 Crisis", *Emotional And Behavioural Difficulties* 27/1 (02 Ocak 2022), 88-101.

³⁴ Emre Ateş, *Çizgi Filmlerle Fen Eğitimine Bir Aksiyon Örneği* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 54-58.

³⁵ Ateş, *Çizgi Filmlerle Fen Eğitimine Bir Aksiyon Örneği*, 54-58.

³⁶ Hakan Şevki Ayvacı vd., "Animasyon Destekli Çizgi Filmlerin Fen Öğretimine Etkisi: 6. Sınıf Kuvveti Keşfedelim Konusu Örneği", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2012), 182-190.

yaptığına vurgu yapmışlardır. Bu noktada katılımcıların yaşlarının beş ile altı arasında olmasının bu durumun yaşanmasına sebep olduğu söylenebilir.

Bu sonuçlar doğrultusunda konu ile ilgili yapılacak araştırmalar için aşağıdaki öneriler yapılabilir:

Araştırma daha kapsamlı olarak farklı illerden ve farklı kurslardan seçilen katılımcılar üzerinde gerçekleştirilebilir.

Araştırma sadece 5 ve 6 yaş çocuklar üzerinde gerçekleştirilmiştir Araştırma farklı yaş gruplarında olan çocuklar üzerinde yapılabilir.

TRT tarafından hazırlanan Harfler Köyü çizgi filmi, 4-6 Yaş Kur'an kurslarında materyal olarak kullanılabilir.

TRT Diyanet tarafından 4-6 Yaş Kur'an kurslarında Elif-Ba öğretimini ve değer eğitimini desteklemek amacı ile farklı çizgi filmler tasarlanabilir.

Kaynakça/Reference

- Abdüsselam, Zennure. *Fen Öğretiminde Çizgi Filmlerin Etkisi: Kuvveti Keşfedelim Örneği*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı, Fen Bilgisi Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Abuzahra, Nimer vd. "Using Cartoon In Language Classroom From A Constructivist Point Of View". *Arab World English Journal (AWEJ) Special Issue on CALL 3* (2016), 229-245.
- Ateş, Emre. *Çizgi Filmlerle Fen Eğitimine Bir Aksiyon Örneği*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aytan, Necmi - Tunçel, Hayrettin. "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Çizgi Film Kullanımı". *International Journal of Languages' Education* 1 (01 Ağustos 2015), 235-235. <https://doi.org/10.18298/ijlet.180>
- Ayvacı, Hakan Şevki vd. "Animasyon Destekli Çizgi Filmlerin Fen Öğretimine Etkisi: 6. Sınıf Kuvveti Keşfedelim Konusu Örneği". *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2012), 182-190.
- Aziz, Zulfadli A - Sulicha, Rina. "The Use Of Cartoon Films As Audio-Visual Aids To Teach English Vocabulary". *English Education Journal* 7/2 (2016), 141-154.
- Baltacı, Ali. "Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2017), 1-14.
- Berber, Asiye vd. "Fen Bilimleri Öğretmen Adaylarının Eğitimde Çizgi Filmin Kullanımına İlişkin Görüşleri". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (Nisan 2019), 465-492. <https://doi.org/10.17494/ogusbd.548529>
- Can, Aytekin. *Okulöncesi Çocuklara Yönelik Televizyon Programları İçinde Çizgi Filmlerin Çocukların Gelişimine ve İletişimine Etkileri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1995.
- Çelik, Serap Özgür. *7. Sınıf Basit Makineler Konusunun Film ve Çizgi Filmlerle Öğretiminin Tutum Ve Akademik Başarıya Etkisi*. Erzincan: Erzincan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Çinemre, Semra. "Diyanet TV Çizgi Filmlerinin Din Eğitimine Katkısı Açısından İncelenmesi". *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (30 Haziran 2021), 81-108. <https://doi.org/10.14395/hid.865718>
- Demiral, Uğur vd. "Çizgi Filmlerde Verilen Eğitimsel Mesajlar; TRT Çocuk Kanalı Örneği". *Journal of International Social Research* 9/45 (2016), 536-545. [10.17719/jisr.20164520632](https://doi.org/10.17719/jisr.20164520632)
- Diyanet İşleri Başkanlığı Öğretim Programı (4 6 Yaş Grubu). Ankara 2014.
- Ekinci, Mithat. *Altyazılı Animasyon Filmlerinin İngilizceyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Öğrencilerin Dinlenme Becerileri Üzerindeki Etkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

- Gezer, Uğur - İşcan, Ayşe. "Sosyal Bilgiler Dersinde Çizgi Film Kullanımına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi". *Anadolu Journal of Educational Sciences International* 13/2 (31 Temmuz 2023), 521-544. <https://doi.org/10.18039/ajesi.1309743>
- Güler, Deniz A. "Soyutun Somutlaştırılması: Çizgi Filmlerin Kültürel İşlevleri". I.Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı, ed. Haluk Yavuzer-Mustafa Ruhi Şirin. (İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 2013), 207-216.
- Hacıbektaşoğlu, Elçin Selin. *Kültürel Çalışmalar ve Çizgi Filmlerin Çocuk İzleyici Üzerindeki Etkileri Araştırmaları*. İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Hasanah, Uswatun - Mirza, Akhmad Ali. "The Effectiveness Of English Cartoon Movie Towards Vocabulary Score". Indonesia: IAIN Palangka Raya, 2016100-119.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 19. Basım, 2009.
- Kaya, Zeynep - Uzoğlu, Mustafa. "Çizgi Filmlerin Eğitim Alanında Kullanılmasıyla İlgili Yapılan Çalışmaların İncelenmesi". *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16/Eğitim ve Toplum Özel sayısı (31 Aralık 2020), 6194-6214. <https://doi.org/10.26466/opus.803593>
- Mete, Uğur. *Okul Öncesi Eğitim Kurumuna Devam Eden 60-72 Aylık Çocuklar ve Annelerinin Televizyondaki Çizgi Filmler İle İlgili Görüşlerinin İncelenmesi (Batman İli Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Rasyid, Suparta. "Using Cartoon Movie to Improve Speaking Skill". *Research In English And Education Journal* 1/2 (2016), 161-168.
- Rice, Allison M. *Teaching with Video* (New York: MacMillan, Inc, 1993).
- Sadioğlu, Ömür vd. "Değerlerin Öğretiminde Çizgi Filmler: Rafadan Tayfa Örneği". *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 19/3 (30 Aralık 2018), 240-251. <https://doi.org/10.17679/inuefd.333173>
- TDK Sözlük*. 07 Aralık 2023. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=çizgi film>
- Susanto, Susanto vd. "Students' perception in Learning Extensive Listening by Using Cartoon Movies". *Beyond Linguistika (Journal of Linguistics and Language Education)* 5/1 (2022),44-51. [10.36448/bl.v5i1.2649](https://doi.org/10.36448/bl.v5i1.2649)
- Şentürk, Şener - Keskin, Ayfer. "Rafadan Tayfa Çizgi Filminin Milli ve Evrensel Değerler Açısından Değerlendirilmesi". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (05 Nisan 2019), 143-157. <https://doi.org/10.17494/ogusbd.548307>
- Teymuroğlu, Burcu - Oruç, Şahin. "Sosyal Bilgiler Öğretiminde Çizgi Film Kullanımının Öğrencilerin Akademik Başarılarına Etkisi". *International Journal of Field Education* 2/2 (Aralık 2016), 92-106.
- Tosun, Cemal - Çapcıoğlu, Fatma. "4-6 Yaş Kur'an Kursları Öğretim Programının Dini Gelişim Kuramları Çerçevesinde İncelenmesi". *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 5/5 (01 Aralık 2015), 705-720. <https://doi.org/10.14527/pegegog.2015.038>

Türkan, Abdulgani vd. “Fen Öğretiminde Çizgi Film Uygulaması: İlköğretim Öğrencilerinin Akademik Başarılarının ve Tutumlarının İncelenmesi”. X. Uluslararası Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Sempozyumu, 340-345. Rize, 2016.

Yağlı, Ali. “Çocuklara Yabancı Dil Öğretiminde Çizgi Filmlerin Kullanılması: Zou Adlı Çizgi Film Örneği”. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (31 Ocak 2022), 33-53.

Yassaei, Shahla. “Using Original Video and Sound Effects to Teach English”. *English Teaching Forum* 50/1 (2012), 12-16.

Yıldırım, Ali-Şimşek, Hasan. Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 8., 2011.

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 1 (31 Temmuz/July 2024): 049-081

Moğultay b. Kılıç'ın (öl. 762/1361) et-Telvîh Adlı Eserine Buhârî Şerhlerinde Yapılan Atıfların Tahlili*
The Analysis of References to Mughaltay ibn Qalij's (d. 762/1361) Book al-Talvih in Bukhari Commentaries

Ali Ramazan Arif

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kayseri Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Hadis
Ana Bilim Dalı

Graduate Student, Kayseri University, Institute
for Social Sciences, Basic Islamic Sciences, Department
of Hadith

Kayseri, Türkiye

aliramazanarif9854@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2925-5977>

Halil İbrahim Turhan**

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Hadis Ana Bilim Dalı

Assoc. Prof., Kayseri University,
Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences,
Department of Hadith

Eskişehir, Türkiye

hibrahim.turhan@ogu.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0002-7219-9632>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Haziran 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Temmuz 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Temmuz/July 2024

Atıf / Citation

Arif, Ali R. - Turhan, Halil İ. "Moğultay b. Kılıç'ın (öl. 762/1361) et-Telvîh Adlı Eserine Buhârî Şerhlerinde Yapılan Atıfların Tahlili". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz/July 2024), 49-81.

<https://doi.org/10.54122/umde.1499743>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Halil İ. Turhan-Ali R. Atıf).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektas Veli University

Lisans Bilgisi / Lisence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Yazar Katkıları / Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: ARA (%50), HİT (%50)

Veri Toplanması / Data Collection: ARA (%70), HİT (%30)

Veri Analizi / Data Analysis: ARA (%30), HİT (%70)

Makalenin Yazımı / Writing up: ARA (%50), HİT (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: ARA (%50), HİT (%50)

* Bu makale, Halil İbrahim Turhan danışmanlığında Ali Ramazan Arif tarafından hazırlanan *Moğultay b. Kılıç'ın (öl. 762/1361) Hadis Şerhçiliği* (Kayseri: Kayseri Üniversitesi, 2024) başlıklı yüksek lisans tezi verilerinden üretilmiştir / This article is based on the master's thesis entitled *Mughaltay ibn Qalij's (d. 762/1361) Hadith Commentary* (Kayseri: Kayseri University, 2024), prepared by Ali Ramazan Arif under the supervision of Halil İbrahim Turhan.

** Sorumlu Yazar/Corresponding author

Öz

Hadis şerhçiliği, rivayetlerin isnad ve metin açısından analiz edilip yorumlandığı bir bilgi birikim sürecidir. Geniş bir dönemi kapsayan; tahkik, tenkit ve ikmal yöntemleriyle yürütülen bu faaliyetler müstakar şerh metinlerinin teşekkülünü sağlamıştır. Bir şerhin sonraki dönem eserlerinin yazımına etkisini belirlerken kullanılabilir en önemli veri ise atıflardır. Bir eserin alıntılama yoluyla kendisinden söz ettirmesi, onun âlimler tarafından kabul görüldüğünün bir göstergesidir. Kâhire’de yaşamış ve dönemin önemli hadis hafızlarından biri olan Moğultay b. Kılıç’ın (öl. 762/1361) *Sahîhu’l-Buhârî* şerhi *et-Telvîh*, hadis şerh literatüründe önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma, Hanefî şârihlerce yazılan ilk şerhlerden biri olma özelliğini taşıyan *et-Telvîh*’in hadis şerh literatüründeki etkisini, esere yapılan atıflar üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Bu hedefle, öncelikle Moğultay’ın talebesi İbnü’l-Mülakkin’in (öl. 804/1401), İbn Hacer’in (öl. 852/1449) ve Aynî’nin (öl. 855/1451) Buhârî şerhleri incelenmiştir. İbnü’l-Mülakkin’in eseri ile müderris-talebe münasebetinin, İbn Hacer’in kitabıyla mezhep farklılığının ve Aynî’nin kaleme almış olduğu çalışması ile aynı mezhebe aidiyetin atıflara nasıl yansıdığı gözlemlenmiştir. Hint alt kıtası dönemi şerhlerinin incelenmesiyle de diğer hadis şerh ekollerine etkisinin boyutu ortaya konmaya çalışılmıştır. İbnü’l-Mülakkin’in hocasından alıntılarının az olduğu ve onun eserinin adına doğrudan atıf yapmadığı, diğer iki şârihin ise farklı ifadelerle ona çokça iktibaslarla buldukları görülmüştür. Diğer ekollerde ise Moğultay’ın referanslarına çok az rastlanmıştır. *et-Telvîh*’e atıfta bulunan şârihler muallak rivayetlerden isnat meselelerine, ravî kimlik bilgisinden tahrîc bilgisine, hadis metninin tespitinden siyer ve bâb başlığına kadar çok farklı konularda göndermelerde bulunmuşlardır. Bu durum Moğultay’ın hadis ilminin neredeyse tüm alanlarıyla ilgili farklı âlimlerden atıf aldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Şerhçiliği, Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh*, *Fethu’l-bârî*, *‘Umdetü’l-kârî*, *et-Tavzîh*.

Abstract

In hadith commentary, narrations are examined and evaluated according to isnad and text as part of a process of knowledge acquisition. Authentic commentary texts have been formed as a result of these extensive and multi-period endeavors that employ the methods of tahqiq, tankît, and ikmâl. The most important data that can be used to determine the impact of a commentary on the writing of later works is citations. When a work is mentioned through citations, it indicates its acceptance by scholars. Al-Talwîh, the commentary on Sahîh al-Bukhârî by Mughaltay ibn Qalij (d. 762/1361), who lived in Cairo and was one of the most important hadîth hafiz of the period, has an important place in the hadîth commentary literature. This study aims to analyze the impact of al-Talwîh, which is one of the first commentaries written by Hanafî commentators, on hadîth commentary literature through the citations to the work. To this end, the commentaries on al-Bukhârî by Mughaltay's student Ibn al-Mulakkin (d. 804/1401), Ibn Hajar (d. 852/1449), and Aynî (d. 855/1451) are analyzed in this study. The citation of Ibn al-Mulakkin's work reflects the relationship between scholar and student, Ibn Hajar's work reflects the difference of sect, and al-‘Aynî's work reflects the belonging to the same sect. By examining the commentaries of the Indian subcontinent period, the extent of its influence on other schools of hadith commentary is going to be revealed. I have observed that Ibn al-Mulakkin's quotations from his teacher were few and he did not directly refer to the name of his work, while the other two commentators quoted him a lot with different statements. The commentators who referred to al-Talwîh made citations to a wide variety of topics ranging from muallak narrations to isnâd issues, from rāwî identity information to tahrîj information, from the determination of the hadith text to siyar and bâb titles. This shows that Mughaltay received citations from different scholars on almost all fields of hadith.

Key Words: Hadîth, Hadith Commentary, Mughaltay ibn Qalij, al-Talwîh, Fath al-bari, ‘Umdat al-qari, al-Tawdîh.

Giriş

Bir ilmî çalışmanın sonraki literatürün oluşumuna olan katkısı ve kaynaklık değerinin tespiti onun kıymeti ve âlimler nezdinde itibar seviyesini belirlemede yardımcı olan temel ölçütlerden kabul edilebilir. Eserin tesir gücü ve diğer kitaplara etkisi, ona yapılan atıfların yoğunluğu ve niteliğiyle doğru orantılıdır. Bu nedenle eserin değerlendirilmesinde atıf

analizleri de anlamlı bir yorumlama aracıdır. Moğultay'ın şerhlerinin, hem hadis metinlerinin anlaşılmasına katkı sağlaması hem de literatürün gelişimine olan etkisi dolayısıyla, bu kriterler doğrultusunda değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu hususta modern dönemde Moğultay ve eserlerine yönelik çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. İbrahim Tozlu'nun “Moğultay b. Kılıç (öl.762/1361) ve Hadis İlmindeki Yeri” kitabı;¹ Moğultay'ın biyografisini, eserlerinin muhteiyatını ve onun Hadis alanına yapmış olduğu katkıları geniş bir şekilde ele almaktadır. Tez, Moğultay'ın hadis şerhlerini yazarken izlediği metodu kısmen de olsa örneklerle açıklamaktadır. Tozlu'nun “Özellikleri ve Metodu İtibari ile İbn Mâce'nin İlk Şerhi *el-İ'lâm*” isimli makalesi² ise Moğultay'ın *el-İ'lâm* eserindeki şerh yöntemini şekilsel olarak anlatmaktadır. Moğultay'la ilgili diğer bir çalışma ise Güllü Yıldız'ın “Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (762/1361) *ez-Zehrü'l-Bâsim* Adlı Eseri” başlıklı doktora tezidir.³ Bu çalışma biyografisi ve “siyer şerhi eserindeki hadis kaynakları” başlığı dışında genelde siyer ilminde haşiye kültürü ve bu alanda Moğultay'ın kaleme aldığı haşiyesi *ez-Zehrü'l-Bâsim* ile alakalıdır.⁴

Arapçada Moğultay b. Kılıç hakkında yazılan en geniş çalışma Ahmed Hâc Abdurrahman Muhammed'in “el-Hâfiz Moğultây ve cühûdühu fî ilmi'l-hadîs” isimli doktora tezidir.⁵ Söz konusu çalışma Moğultay'ın biyografisi ve hadis alanında yazdığı eserler olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Hadis alanında yazdığı eserlerden bahsettiği kısımda *et-Telvîh* ve *el-İ'lâm* şerhlerinde izlediği hadis şerh metotlarından bahsetmektedir. *et-Telvîh*'ten zikrederken onun Buhârî şerhleri arasındaki konumunu sınırlı bir takım alıntı örnekleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Makalemizi tezin ilgili kısmından ayıran özelliği İbnü'l-Mülakkın, İbn Hacer ve Aynî'nin ve bazı şârihlerin Moğultay'dan yaptığı alıntılarının tamamı tespit edilmeye çalışılmış, konu bazlı kategorize edilmiştir. Böylece *et-Telvîh*'in sonraki dönem Buhârî şerhlerinin içeriğine etkisi nicelik ve nitelik bakımından incelenmiştir. Yûsuf b. Abdullah b. Hammûd'un⁶ ve Fahd b. Muhammed b. Abdullah el-Mâcîtin⁷ makaleleri, Moğultay'ın İbn Mâce'ye yazdığı şerhi incelemekte ve izlediği şerh

¹ İbrahim Tozlu, *Moğultay b. Kılıç ve Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: Nizâmiye Akademi, 2017).

² İbrahim Tozlu, “Özellikleri ve Metodu İtibari ile İbn Mâce'nin İlk Şerhi el-İ'lâm”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* Ocak (2017), 38-64.

³ Güllü Yıldız, *Siyerde Şerh-Hâşiye Geleneği: Moğultay b. Kılıç Örneği* (Ankara: TDV Yayınları, 2020).

⁴ Yıldız, *Siyerde Şerh-Hâşiye Geleneği: Moğultay b. Kılıç Örneği*, 286-293. Yıldız söz konusu çalışmasından sonra “Moğultay b. Kılıç (öl. 762/1361)” isimli, Moğultay'ın hayatından, eserlerinden ve siyer ilmine katkısından bahseden muhtasar bir kitap telif etmiştir. Güllü Yıldız, *Moğultay b. Kılıç (öl. 762/1361)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022).

⁵ Abdurrahman Muhammed Ahmed Hâc, *el-Hâfiz Moğultây ve cühûdühu fî ilmi'l-hadîs* (Suudi Arabistan: Câmi'âtü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1419).

⁶ Yûsuf b. Abdullah İbn Hammûd, “Menhecü'l-İmâm el-Hâfiz Alâuddîn Moğultay el-Hanefî fî şerhihi li Sünen-i İbn Mâce”, *Mecelletü'l-kıraat ve'l-ma'rife* Eylül (2010), 142-185.

⁷ Fahd b. Muhammed İbn Abdülmâcid, *Menhecü Moğultay fî Şerhihi li-Süneni İbn Mâce* (Suudi Arabistan: Câmiattü'l-Melik Suud).

metodunu ortaya koymaktadır. Ancak Moğultay'ın *et-Telvîh* adlı şerhiyle ilgili onun gelenekteki konumu ve sonraki dönem hadis şerhlerinin oluşumuna katkısı konusunda yeterli araştırma yapılmamıştır. Bu çalışma ile söz konusu eksikliğin kısmen de olsa giderilmesi amaçlanmaktadır.

Dijital hadis programlarında yapılan taramalarda *el-Î'lâm bi-sünnetihî 'aleyhisselâm'*dan ziyade *et-Telvîh* şerhinin âlimler tarafından daha çok ilgi gördüğü tespit edilmiştir. Bunun temel sebebi *et-Telvîh*'in *Sahîhu'l-Buhârî* üzerine yapılmış bir şerh olmasından kaynaklandığı aşikârdır. Nitekim klasik dönemde İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *es-Sünen*'i üzerine yine benzer bir şekilde yoğun bir ilginin olmadığı görülmektedir. Bundan dolayı Moğultay'ın sonraki dönem şerh metinlerindeki yansımaları *et-Telvîh* üzerinden belirlenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda önemli Buhârî şerhlerinden İbnü'l-Mülakkın'ın *et-Tavzîh li şerhi'l-Câmi'î's-sahîhî*, İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*si ve Aynî'nin (öl. 855/1451) *Umdetü'l-kârî*si incelenmiştir. Ayrıca bu şerhlerin Memlükler dönemi eserleri olması hasebiyle *et-Telvîh*'in diğer şerh ekollerine etkisini analiz etmek için Hint alt kıtası ve Moğultay'a atıf yaptığı tespit edilen hadis şerhleri de analiz edilmiştir. Hadis şerh edebiyatında önemli bir yere sahip olan söz konusu eserler, Moğultay'ın *et-Telvîh*'inden sonra telif edilmeleri sebebiyle onun şerh metodundan nasıl etkilendiklerini anlamak için önemli referanslardır. Klasik dönem müellifleri kaynaklarına farklı şekillerde atıfta bulunabilmektedir. Bu amaçla yukarıda adları geçen eserlerin önemli bir kısmı okunarak Moğultay'a atıfta bulunma şekilleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ardından el-Mektebetü's-Şâmile programından istifade edilerek referans oranları tespit edilmiştir. Yapılan taramalar sonucunda İbnü'l-Mülakkın'ın *et-Tavzîh* eserinde hocasına atıfta bulunduğu ve şerhinin temel kaynakları arasında zikrettiği görülmüştür. Bunun yanı sıra İbnü'l-Mülakkın'ın da talebesi olan ve aynı coğrafyada yetişen İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*sinde belirli bir sayının üzerinde Moğultay'dan iktibaslar yapmaktadır. Onunla aynı dönemde ve aynı bölgede yaşayan ve Moğultay'ın mezhebine mensup olan Aynî'de de *et-Telvîh* eserine ve Moğultay'a yoğun atıfta bulunduğu gözlemlenmiştir. Moğultay ve söz konusu şerhinden kısaca bahsedildikten sonra tespiti yapılan alıntılardan bahsedilecektir.

1. Moğultay b. Kılıç ve Buhârî Şerhi

Ebû Abdillâh Alâuddin Moğultay,⁸ Bahrî Memlûkler döneminde Kahire’de doğmuştur.⁹ İlim tahsilini Kahire’de gerçekleştiren Moğultay hadis otoriteleri tarafından “asrın imamı” ve “muhaddislerin şeyhi” lakaplarıyla anılmış bir Türk Hanefî âlimdir. Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Dakîkul’îd (öl. 702/1302), Debûsî (Debâbîsî) olarak bilinen Yûnus b. İbrâhim el-Kinânî (öl.729/1329), İbn Seyyidünnâs (öl. 734/1334), Ebü’l-Meâlî el-Kazvînî, (öl. 739/1338) Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî (öl. 742/1341) ve pek çok âlimden lûgat, muhtelefû’l-hadîs, ricâl ilmi, ensâb, hadîs usulü ve fıkıh alanlarında dersler almıştır.¹⁰ Katıldığı bu ilim halkaları vesilesiyle belli bir birikime ulaşan Moğultay farklı medreselerde zaman zaman müderrislik yapmıştır. İlim tahsili ve talebe yetiştirme gayretinin yanında eser telif etme hususunda da gayretli olan Moğultay yüzlerce çalışma kaleme almıştır.¹¹ Bu makalede hadis şerhi olan *et-Telvîh*’in sonraki dönem Buhârî üzerine şerh kitaplarına referans değeri alıntılar yoluyla belirlenmeye çalışılacaktır.

et-Telvîh, Buhârî’nin *el-Câmi’us-sahîh* eseri üzerine yapılan hadis şerhlerindedir. Yirmi cilt olarak yazıldığı bilinmektedir. Moğultay hadis şerhine öncelikle tahrir bilgisi ve senet değerlendirmesi ile başlamaktadır. Sonrasında fıkıh ve hadis ilmine dair paylaşılmasını uygun gördüğü konulardan bahseder. Son olarak da metinde yer alan garip ifadelerden ve manalarından lûgatçıların görüşlerinden ve kendi yorumundan bahseder. Eserin çoğunda böyle bir metot izleyen Moğultay özellikle hadislerin muttasıl varyantlarını tespit etmeye gayret etmiş ve aktardığı görüşlerin kaynaklarını da çoğunluklu zikretmeye çalışmıştır. *et-Telvîh* kaynak zenginliğinin yanı sıra günümüze geldiği henüz tespit edilemeyen eserlerden yapmış olduğu aktarımlarla sonraki nesille geçmiş birikim arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Moğultay’ın meşhur talebesi olan İbnü’l-Mülakkın, şerhini kaleme alırken Kutbuddin el-Halebî’nin (öl. 735/1335) *el-Bedrü’l-münîr* eserini ve Moğultay’ın *et-Telvîh* şerhini temel almış ve bu eserler üzerinden şerhini geliştirmiştir.¹² Henüz matbu olmayan ve

⁸ Moğultay’ın ismi değişik kaynaklarda farklı zabıtlarla zikredilmektedir. Muğaltay, Muğlatay veya Muğultay şeklinde kaydedilmiştir. Bâbasının adı olan Kılıç kelimesi içinde yanlış da olsa farklı telaffuz edilmiştir. Bu tezde ise müellifin adının yazımı için Diyanet İslam Ansiklopedisi’nde “Moğultay b. Kılıç” maddesindeki yazımı tercih edilmiştir. Daha detaylı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Moğultay b. Kılıç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005); Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, 51-52.

⁹ Moğultay’ın doğum tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. 690/1292 veya bunlardan sonraki başka bir vakitte doğduğundan da bahsedilmektedir. Talebelerinin de aktardığı üzere tercih edilen tarih 689/1290’dır. Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, 53.

¹⁰ Moğultay’ın hocaları ve okuduğu eserler için bk. Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, 65-81; Yıldız, *Siyerde Şerh-Haşiye Geleneği: Moğultay b. Kılıç Örneği*, 151-164.

¹¹ Kandemir, “Moğultay b. Kılıç”, 30/229-231.

¹² Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, 132-134.

günümüze sadece bir kısmının ulaştığı bilinen bu şerh,¹³ İbnü'l-Mülakkın'ın şerhi başta olmak üzere diğer şerhlerin oluşum süreçlerine önemli bir etki yapmıştır. Moğultay'a ve Buhârî şerhine yapılan atıflar aracılığıyla bu eserin özellikle sonraki dönem eserlere etkisi ve katkısı detaylı bir şekilde incelenecek ve bu şerhin hadis şerh edebiyatı alanındaki önemine vurgu yapılacaktır.

2. İbnü'l-Mülakkın'ın *et-Tavzîh* Şerhinde Doğrudan veya Dolaylı Olarak Moğultay'a Yaptığı Atıfların Analizi

et-Telvîh'in, İbnü'l-Mülakkın'ın *et-Tavzîh* eseri üzerindeki etkisinin analiz edilmesi iki temel nedenden ötürü önem arz etmektedir. İlki İbnü'l-Mülakkın, Moğultay'ın meşhur talebelerinden birisi olmasıdır. Bu durum, hoca-talebe ilişkisinin hadis şerhçiliğine nasıl bir etkisinin olduğunu ortaya koyacaktır. İkincisi ise *et-Tavzîh*, yazım tarihi itibarıyla yakın bir dönemde kaleme alınmış olmasıdır. Bu ise sonraki dönem içinde *et-Telvîh*'in şerh metinlerinin oluşumuna olan katkısını gözler önüne serecektir.

Bir müellif eserinde atıf yapacağı zaman genelde ya eser veya müellif ismini zikreder. Bu bağlamda İbnü'l-Mülakkın'ın şerhinde *et-Telvîh*'in izleri, “Alâüddîn”, “*et-Telvîh*” ve “Sâhibü't-*Telvîh*” ifadeleriyle tarama yapılarak bulunmaya çalışılmıştır. İbnü'l-Mülakkın'ın zikredilen ibarelerden sadece “Hocamız Alâüddîn” ifadesiyle Moğultay'a on üç yerde gönderme yaptığı tespit edilmiştir. Ancak İbnü'l-Mülakkın eserinin sonunda “hocamız Kutbuddin el-Halebî” ve “hocamız Alâüddîn Moğultay” ifadelerini kullanarak şerhinin oluşumunda iki şârihin eserlerini temel aldığı, birtakım ilaveler ve tahkiklerle eserini yazdığını ifade eder.¹⁴ Bu veriler göz önünde bulundurulduğu zaman onun *et-Telvîh*'ten daha fazla istifade etmiş olması gerektiği kanaati ortaya çıkmıştır. Bu tespit, *et-Tavzîh*'de *et-Telvîh*'n etkisini farklı yöntemlerle belirlemeye yönelik araştırmalar yapılmasına neden olmuştur.¹⁵

et-Tavzîh incelenirken eserin muhakkiki tarafından, Moğultay'dan alıntı yapan diğer şerh kitaplarını referans göstererek dipnotta İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay ile aynı fikirde olduğu meselelere vurgu yaptığı görülmüştür. Bu tür konulara namazda sağ elin, sol bilek

¹³ Moğultay'ın *et-Telvîh* şerhinin yazma nüshalarına “Mevsû'atü *Sahîhi'l-Buhârî*” adı ile yürütülen bir proje ile ulaşılmıştır. *Sahîhu'l-Buhârî* üzerine yapılan her türlü çalışmayı neşretme amacı güden proje hakkında bk. <https://www.bukhari-pedia.net/>. Bu proje kapsamında *et-Telvîh*'in yazma nüshalarına ulaşılmıştır. 242 varaklı yazma nüshası Pakistan kütüphanelerinde, 151 ve 165 varaklı iki farklı yazma nüshası Britanya Müzesinde, 328 varaklı diğer bir yazma nüshası Süleymaniye kütüphanesinde ve son olarak 25 varaklı beşinci nüshası ise Bağdat'ta Vakıflar Bakanlığında olduğu belirtilen beş yazma nüshasına erişilmiştir.

¹⁴ Ebu Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi'i's-sahîh* (Dimeşk: Daru'n-Nevâdir, 1429), 33/601.

¹⁵ Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, 132-134.

üzerine konulması ile ilgili bir hadisin râvîsinin kimliğine dair İbnü'l-Mülakkın'ın açıklamaları örnek teşkil edebilir. Buhârî, bu hadisi farklı bir lafızla İsmâil'den de rivayet etmiştir.¹⁶ Moğultay, senette adı geçen kişinin İsmâil b. İshâk olduğunu iddia etmektedir. İbnü'l-Mülakkın de onun bu görüşünü destekleyerek hocasının adını zikretmeksizin senetteki İsmâil'in İsmâil b. İshâk olduğunu belirtir.¹⁷ İbnü'l-Mülakkın'ın bu şekilde şerhinde hocasının adını zikretmeksizin benzer görüşleri aktarması aslında *et-Telvîh*'in *et-Tavzîh* şerhine görünenden daha fazla katkı sağladığının düşünülmesine sebep olmaktadır. Aynı zamanda İbnü'l-Mülakkın *et-Telvîh* nüshasını inceleme fırsatı bularak müstensih hatalarını en aza indirmiştir.¹⁸

et-Tavzîh muhakkikinin uyguladığı yöntem gibi Aynî ve İbn Hacer'in Moğultay'a yaptığı atıflar içerisinde İbnü'l-Mülakkın'ın hocası Moğultay ile zikredildiği yerler incelenerek *et-Telvîh*'in bu eserin içeriğine olan etkisi daha detaylı analiz edilmiştir. Her ne kadar İbnü'l-Mülakkın hocasının adını zikretmese de benzer açıklamalarda bulunması sebebiyle ondan etkilendiği düşünülmüştür. Nitekim böyle yerlerde İbn Hacer ve Aynî; İbnü'l-Mülakkın'ın hocasının izinden gittiğine ve onunla aynı görüşü paylaştığına vurgu yapmaktadırlar. Meselenin daha iyi kavranabilmesi için her iki şerhten birer örnek verilebilir. Buhârî, Resûlullah'ın hayvanları hedef olarak kullananlara lanet ettiğini anlatan hadisi mütâbî' olarak Süleyman isimli bir râvîden nakletmektedir.¹⁹ Moğultay söz konusu senette adı geçen Süleyman'ın Ebû Dâvûd et-Tayâlisî olduğu görüşündedir. İbn Hacer, bu hususta hocası İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay'la aynı görüşte olduğunu ifade eder.²⁰ Aynî '*Umdetü'l-kârî*'de "bir kişiden" ifadesi ile kimliği mübhem bırakılan râvî hakkında²¹ Moğultay ve İbnü'l-Mülakkın'ın bu kişinin Hişam b. Hassan el-Kurdûsî olduğuna dair ortak görüşlerini aktarmaktadır.²²

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, el-Câmiu's-sahîh, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001). "Ezan", 87, (No. 336).

¹⁷ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh*, 6/637.

¹⁸ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh*, 13/204.

¹⁹ Buhârî, "Zebâih ve's-Sayd", 25, (No. 414).

²⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dımaşk: Darü'l-Feyhâ', 1421), 9/644. İbn Hacer'in şerhinde İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay ile aynı görüşe sahip olduğunu belirttiği yerlere ilişkin diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/79, 4/98, 6/410, 8/56, 12/104.

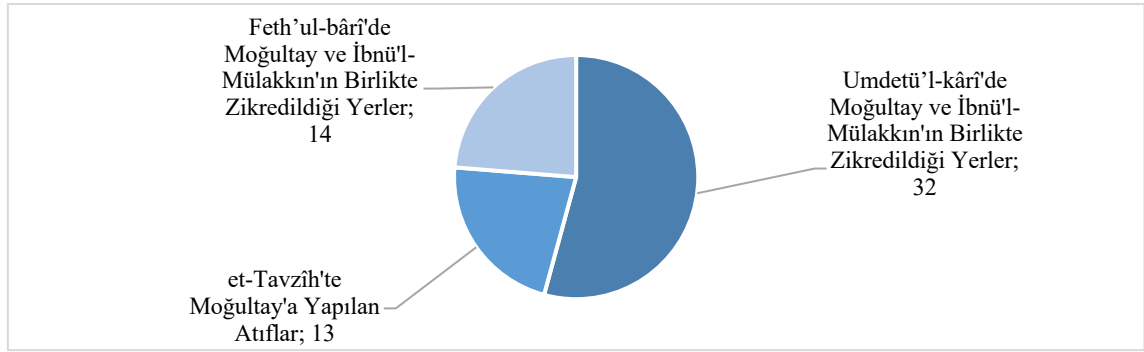
²¹ Buhârî, "Fiten", 10, (No. 687).

²² İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh*, 32/326. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1421, 230,231. Diğer örnekler için bk. Ebü Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd el-Aynî, '*Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*' (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî), 3/250, 3/260, 8/165, 10/81, 17/144, 19/105.

Mezkûr iki eserde yapılan taramalar neticesinde İbnü'l-Mülakkın'ın hocasıyla aynı görüşte olduğu kırk altı atıf tespit edilmiştir. Böylece iki farklı yöntemle yapılan inceleme neticesinde *et-Tavzîh*'te Moğultay'dan yapılan alıntı miktarı 59'a ulaşmaktadır.

et-Tavzîh'te Moğultay'a yapılan göndermeler ve her iki şerhte İbnü'l-Mülakkın'ın hocası Moğultay ile geçtiği yerlerin dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Grafik 1: *et-Tavzîh*'te Moğultay'a Yapılan Alıntılar ile *Fethu'l-bârî* ve *Umdetü'l-kârî*'de İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay'la Geçtiği Yerlerin Sayısı

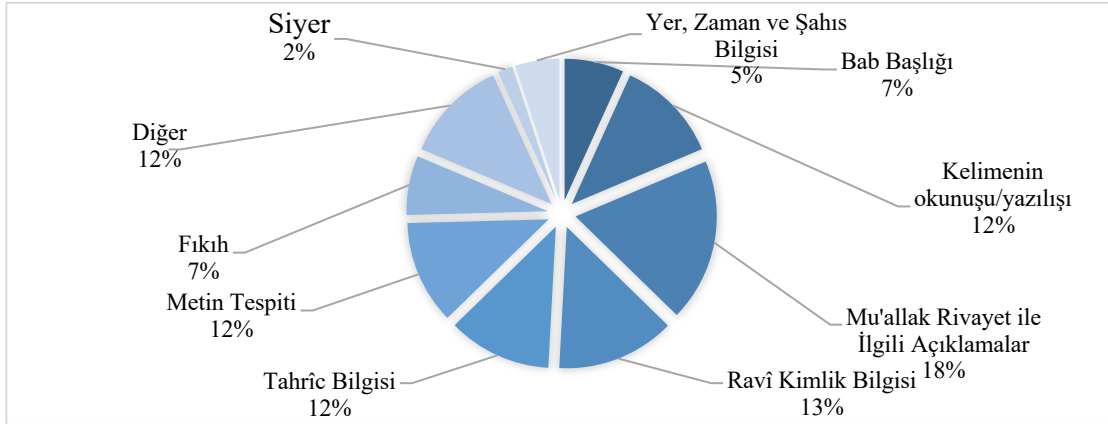

Grafiğe göre İbnü'l-Mülakkın'ın İbn Hacer ve Aynî tarafından Moğultay ile aynı görüşte olduğu kaydedilen yerler Moğultay'dan yapılan iktibaslar bütünü içerisinde yaklaşık olarak yüzde dokuzdur. Bu ise iki şârihin de *et-Telvîh* üzerinde çalışmalar yürütürken aynı zamanda *et-Tavzîh* eserine de müracaat ettiklerini göstermektedir. Ayrıca bu şerhlerde, “Moğultay’la birlikte bazı şârihler” veya “Moğultay’ın peşinden gidenler” gibi mübhem ifadelerle²³ Moğultay ile aynı görüşte olan başka şârihlerin de olduğu belirtilmektedir.

Aynî'nin ve İbn Hacer'in şerhlerinde İbnü'l-Mülakkın'ın hocası Moğultay ile zikredildiği ve kendi eserinde ondan yapmış olduğu alıntılarının konu dağılımının çıkarılması *et-Telvîh*'in sonraki dönem eser içeriklerine etkisi ve bu şerhlere kaynaklık değeri açısından önem arz etmektedir. İlgili iktibasların konu dağılımını gösteren grafik şöyledir:

²³ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 6/41; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1421, 5/554, 8/520, 9/373.

Grafik 2: İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay'la Birlikte Zikredildiği Atıfların ve Kendi Eserinde Yapmış Olduğu Alıntılarının Konu Dağılım Oranları

Bu grafik *et-Tavzîh* eserinde doğrudan adı zikredilerek yapılan göndermeleri ve dolaylı yoldan İbn Hacer ve Aynî'nin şerhleri üzerinden Moğultay'la bahsedildiği yerlerin konu dağılımlarını göstermektedir. Grafikteki konu başlıkları üç ana kategori altında toplanabilir: Bâb başlığına taalluk eden, senede taalluk eden ve metne taalluk eden konular. Bu başlıklar, İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay'ın görüşlerinden etkilendiği alanları da yansıtmaktadır. Atıfların konu dağılımına göz atıldığında, İbnü'l Mülakkın'ın senede taalluk eden konularda *et-Telvîh'e* daha çok müracaat ettiği görülmektedir. Gerek *Fethu'l-bârî'de* gerekse *'Umdetü'l-kârî'de*, İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay ile aynı görüşü paylaştığı mevzularda, muallak rivayetlere dair açıklamalar öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra onun bu iktibasları yapmadaki gayesi çoğunlukla meseleyi ortaya koymaktır. İbnü'l-Mülakkın'ın Moğultay ile farklı alanlarda da benzer görüşlere sahip oluşu, *et-Telvîh* şerhinin geniş bir konu yelpazesine sahip bir eser olduğunu ve kısa bir zamanda etkisini göstererek kendisine yakın dönem şerh literatürünü şekillendiren ve etkileyen önemli bir kaynak olduğunu göstermektedir.

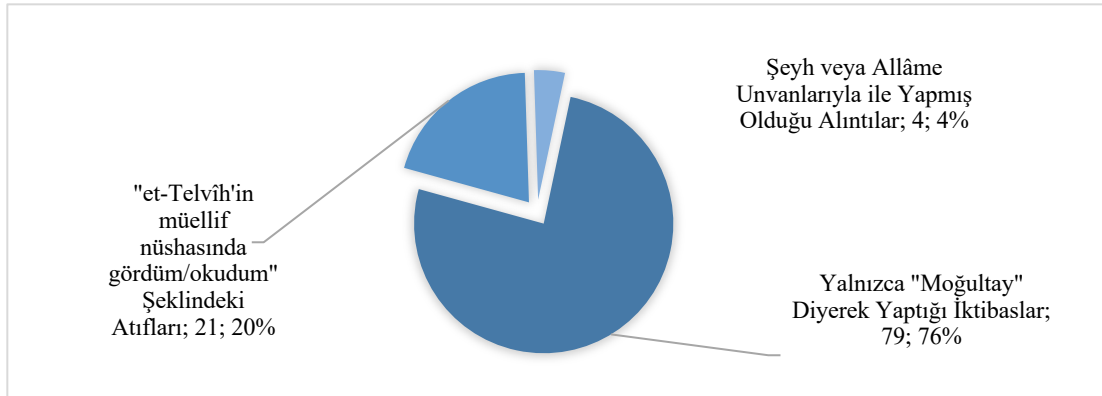
Yukarıda Buhârî şerh literatürü açısından İbnü'l-Mülakkın'dan sonra eser veren ve aynı zamanda onun talebesi olan Şafiî âlimi İbn Hacer'in şerhinde Moğultay'a atıflar yaptığı ifade edilmişti. Bu iktibasların incelenerek analiz edilmesi *et-Telvîh*'in hadis şerh geleneğinin gelişimine nasıl katkıda bulunduğunu ve sonraki dönemlerde otoriter şerhlerin muhtevasını nasıl etkilediğini anlamak açısından önemlidir.

3. İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî* Şerhinde Moğultay'a Yaptığı Atıfların Analizi

İbn Hacer, ilmî hayatının en önemli ürünlerinden biri olan *Fethu'l-bârî* adlı eserini kaleme alırken önceden yazılmış Buhârî şerhlerinden kayda değer ölçüde iktibaslarda bulunmuştur.²⁴ Bunlardan birisi de Moğultay'ın *et-Telvîh*'idir. Memlûkler dönemi âlimlerinden biri olan Moğultay, Kahire'nin ilmî ortamında yetişmiş ve farklı mezheplerin müderrislerinden ders alma fırsatı bulmuştur. Bu süreçte çoğunlukla Şafiî ekolüne mensup hocalardan ders almıştır. Özel bir çevrede yetişmiş olan Moğultay'a, İbn Hacer'in yaptığı atıfların ve bu atıfların içeriğinin incelenmesi önemli bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fethu'l-bârî'ye ilişkin yürütülen tarama sonucunda Moğultay'dan yapılan iktibaslarda İbn Hacer'in kullandığı ifadeler ve bunların sayısal verisi ile ilgili aşağıdaki grafik hazırlanmıştır.

Grafik 3. *Fethu'l-bârî*'de Moğultay'a Yapılan Atıf İfadeleri ve Oranları

İbn Hacer, eserlerinde genellikle sadece "Moğultay" ifadesiyle göndermede bulunmuş; hatta bu üslûbu nedeniyle bazı âlimler tarafından tenkit edilmiştir. İbn Hacer'in söz konusu lafızla Moğultay'ı işaret ettiği yerlerin sayısı 79'dur. Bunun yanı sıra dört farklı meselede Moğultay'ın adıyla birlikte şeyh ve allâme gibi saygı ifade eden ibareler kullanarak iktibaslarda bulunmuştur. İbn Hacer'in atıf yaptığı bir diğer ifade ise "*et-Telvîh*'in müellif nüshasında gördüm/okudum." şeklindedir. Bu şekilde olanların sayısı ise 21'dir. Söz konusu ifadenin sayısal olarak ikinci sırada bulunması, İbn Hacer'in, müstensih hatalarından kaynaklanabilecek yazım hatalarını önlemek amacıyla *et-Telvîh*'in müellif nüshasını elinde

²⁴ Mehmet Bilen, "Hadis Şarihi Olarak İbn Hacer el-Askalânî", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 2 (Kasım 2009), 53-54.

bulundurduğunu göstermektedir.²⁵ İbn Hacer'in bu ifadelerle Moğultay'dan bahsettiği yerlerin adedi yüz dördttür. Bu veri, İbn Hacer'in *et-Telvîh* üzerinde detaylı incelemeler yaptığını göstermektedir. Ayrıca alıntılarının kayda değer bir miktara ulaşması, *et-Telvîh*'in bir sonraki şerhlerin yazımında hangi amaçla olursa olsun müracaat edilmesi gereken bir kaynak olarak şerh literatüründe önemli bir yere sahip olduğuna işaret etmektedir.

et-Telvîh'in *Fethu'l-bârî* metninin oluşumuna ve şekillenmesine olan etkisini anlamak için belirli bir sıklıkla gerçekleşen atıfların konu bazlı olarak detaylı bir şekilde analiz edilmesi kritik öneme sahiptir. Alıntılarının içeriği, "bâb başlığına taalluk eden", "isnada taalluk eden" ve "metne taalluk eden" olmak üzere söz konusu iktibaslar üç temel başlıkta değerlendirilecektir.²⁶ Bu sınıflandırma ile göndermelerin daha sistematik bir şekilde incelenebilmesi amaçlanmaktadır. Bâb başlığıyla alakalı olan alıntılarının çoğunluğu bâb-hadis arasındaki uyuma dair konulardır. Moğultay, "Gümüşle kaplanmış kaplarda yemek yenilmesi" başlığı ile altın ve gümüş kaplarda içmeyi yasaklayan hadisin²⁷ birbirleriyle uyumlu olmadığını savunmaktadır. Moğultay, hadise konu olan Huzeyfe'nin içtiği kabın tamamıyla gümüşten yapıldığına, kaplama olmadığına vurgu yapmaktadır. Moğultay'a göre, eğer kap gümüş kaplama olsaydı, hadis bâb başlığıyla uyumlu olurdu. Ancak, İbn Hacer hadisin zaten bâb ile uyumlu olduğunu öne sürer ve bunu desteklemek için Kirmânî'nin (öl. 786/1384) مُقْتَضٍ kelimesine atfettiği anlamı kullanır. Kirmânî'ye göre bu kelime, tamamen gümüş veya gümüş içeren kapları tanımlar. İbn Hacer, bu tanımlı kabul ederek hadisin bâb başlığıyla uyumlu olduğunu belirtir.²⁸ Bu tartışma, Moğultay'ın başlattığı ve sonraki şerh metinlerini etkileyen konulara güzel bir örnek olarak görülebilir.

²⁵ Günümüze gelen *et-Telvîh* ile İbn Hacer'in bu eserden yaptığı iktibasları karşılaştırdığımızda metinler arasında bazı farklılıklar bulunduğunu müşâhede ettik. Örneğin *et-Telvîh* nüshasında زعم بعضهم "Onlardan biri iddia etti..." şeklindeki ifade İbn Hacer'in Moğultay'ın el yazısıyla yazılmış bir nüshadan yaptığı alıntıya göre زعم الترمذی diye kaydedilmektedir. Bu bulgu ise İbn Hacer'in müellif nüshasını kullanmadaki hassasiyetinin ne kadar yerinde olduğunu göstermektedir. Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh fi Şerhi'l-Câmi' i's-sahîh li'l-Buhârî*, (Londra: Britanya Müzesi, 14160), 390a.

²⁶ Bu şekilde zikredilen her konu için birer örnek zikredilmesi makalenin hacmini büyüteceği için dipnotlarda "örnekler için bakınız" ibaresiyle iktibasların mezkûr eserlerdeki yerlerine işaret edilmiştir.

²⁷ Söz konusu hadisin tam hali şu şekildedir: Seyf ibnu Ebî Süleyman tahdîs edip şöyle demiştir: Ben Mucâhid ibn Cebr'den işittim, şöyle diyordu: Bana Abdurrahmân ibnu Ebî Leylâ tahdîs etti ki, kendileri Medâin'de Huzeyfe'nin yanında bulunmuşlar. Huzeyfe su istemiş. Bir Mecûsi gümüş bir bardakla su getirmiş. Bardağı onun elinin içine koyunca Huzeyfe bardağı içindeki su ile fırlatıp atmış ve: Ben seni bu bardakla su getirmekten birkaç defa sözle nehyetmiş olmayaydım, şimdi sana bu fiilî muameleyi yapmazdım, diyerek şöyle devam etmiştir: Lâkin ben Peygamber'den işittim: "Sizler harîr ve dîbâc denilen kumaşlardan elbise giymeyiniz, altın ve gümüş kaplardan da su içmeyiniz, bunların çanak ve tabakları içine konulan yemekleri de yemeyiniz. Çünkü bunlar dünyâda onlara âid süs eşyalarıdır, âhirette de bizim zinetlenme vâsıtalarımız olacaktır" buyuruyordu, demiştir. -Buhârî, "Et'ime", 29 (No. 397).

²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/555. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/137, 5/379, 6/464.

Senede ilişkin atıflar râvilerin kimliklerinin doğru tanımlanması, muallak hadislerin muttasıl varyantları²⁹ ve rivayetlerin tahrîci³⁰ gibi konuları içermektedir. Buhârî'nin Gıfâr ve Eslem kabilelerine Hz. Peygamber'in duasından bahseden hadisi Muhammed isimli bir râviden aktarması bu duruma bir örnektir.³¹ İbn Hacer, Moğultay'ın eserinden, Muhammed'in kimliği hakkında İbn Yahyâ ve İbn Zühli arasındaki farklı görüşleri naklettikten sonra İbn Zühli'nin Abdulvehhâb es-Sekafî'ye ulaşmadığını açıklar ve Muhammed'in aslında İbn Yahyâ olduğunu vurgular.³² Bu tür alıntılar, şârihlerin isnaddaki belirsizlikleri giderme çabalarında *et-Telvîh*'in ne kadar önemli bir kaynak olarak kullanıldığını göstermektedir.

Metinle ilgili yapılan alıntılar metin tespiti, kelimelerin telaffuzu/yazımı, siyer bilgisi, hadisler arası ihtilafları³³ ve hadis metninde bahsi geçen şahıs, mekân ve zamanla ilgili meseleleri³⁴ içermektedir. Bu tür iktibaslara “*Savaş hiledir*” bölümünde,³⁵ hile manasına gelen “*خدعة*” lafzının farklı okunuşuna dair İbn Hacer'in açıklamaları örnek olarak verilebilir. O bu sözcüğün beş farklı şekilde okunduğunu aktarmaktadır. İbn Hacer, beşinci farklı yazımını *et-Telvîh*'in müellif nüshasından ilk harfin kesralı sonrakinin ise sükunlu olduğunu aktarmaktadır.³⁶

Buhârî'ye, “senede gösterdiği özeni hadis lafızlarının tespitine göstermediği” tarzında eleştiriler yöneltilmektedir.³⁷ Bu durum, bazı *Sahîhu'l-Buhârî* şârihlerinin hadis lafızlarının tespitine özel ilgi göstermelerine sebep olmuştur. Bu âlimler arasında Moğultay da yer almaktadır. İbn Hacer'in *et-Telvîh*'ten yaptığı atıfların bir kısmı da hadis lafızlarının tespitine dair konulara odaklanmaktadır. Hz. Hamza'nın şehit edilmesini anlatan hadis bu tür alıntılara örnek olarak verilebilir. Hadisin son kısmında Hz. Vahşî'nin Müseyleme'yi öldürmesi üzerine bir câriyenin “*Vâh! Emîru'l-mü'minîn'e yazık oldu! Onu siyahi bir köle öldürdü.*” şeklinde bir ağıt yaktığı ifade edilmektedir.³⁸ İbn Hacer câriyeye ait ifadelerin

²⁹ Bu konuyla ilgili atıflara örnek olarak, Resûlullah'ın yatmak istediğinde sağ elini yanağının altına koyarak üç defa “*Allah'ım! Kullarını dirilttiğin gün beni azabından koru.*” duasını yaptığı hadisin mütâbisi verilebilir.²⁹ İbn Hacer, bu hadisin mütâbileri arasında yer alan İsmâil b. Zekeriyâ'dan gelen bir rivayetin muttasıl senedini Moğultay'ın şerhinde gördüğünü belirterek hadisin muttasıl isnadını detaylı bir şekilde zikretmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/128. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/23, 11/128, 261, 3/554.

³⁰ Özellikle fıkıh kitaplarına yaptığı tahrîc çalışmalarıyla bilinen İbn Hacer'in, mürtedlerin cezası ile ilgili hadisin tahrîcini *et-Telvîh*'e referansta bulunarak yapması bu konuya örnek olarak verilebilir. Buhârî, eserinde yer alan “*Mürted öldürülür.*” hadisini İbn Ömer'den muallak olarak aktarmaktadır.³⁰ İbn Hacer, mürtedin cezalandırılmasıyla ilgili kullanılan bu ifadeyi İbn Ebî Şeybe'nin (öl. 235/849) eserinde tahrîc ettiğini Moğultay'dan aktarmaktadır. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/268. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/396, 2/78, 8/188, 9/535.

³¹ Buhârî, “Menâkıb”, 6 (No. 908).

³² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/544. *et-Telvîh* nüshalarında bu kısmın günümüze geldiği bilinmemektedir.

³³ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/111, 202.

³⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/222.

³⁵ Buhârî, “Cihad”, 157 (No. 799).

³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/158. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/432, 5/101.

³⁷ Nour Alhila, *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhârî Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 231.

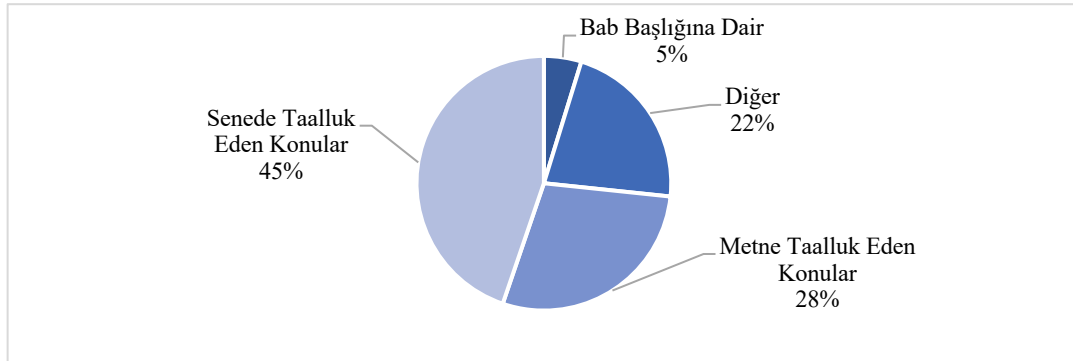
³⁸ Buhârî, “Megazi”, 23 (No. 64).

bahsedilen hadisin aslında yer almadığını söylemektedir. O, *et-Telvîh*'ten Moğultay'ın da aynı konuda itirazda bulunduğunu alıntılar. İbn Hacer'in nakline göre onun bu konudaki temel argümanı ise söz konusu tabirin ilk defa başkası hakkında kullanılması ve bu ifadenin burada zikredilmesinin tarihî bilgilerle çelişmesidir. Moğultay ve İbn Hacer arasında söz konusu ifadenin ilk olarak kim hakkında kullanıldığıyla ilgili görüş ayrılığının bulunduğu da belirtilmelidir.³⁹

İbn Hacer'in Moğultay'tan yaptığı iktibaslar yalnızca *et-Telvîh* eseriyle sınırlı kalmamış aynı zamanda siyer eserinden de bazı iktibaslarda bulunmuştur.⁴⁰ Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim vefat ettiği zaman ay tutulması gerçekleşmiştir. Bu esnada namaz kılınması ile ilgili çelişkiler bulunmaktadır. Bu işkâlin çözümünde İbn Hacer Moğultay'ı referans olarak göstermektedir.⁴¹ İbn Hacer'in, Moğultay'a siyerle ilgili bir rivayetin sübutunda ona referansta bulunması, muhtemelen hadis ve siyer ilmini şahsında birleştiren bir uzman olarak tanınmasından kaynaklanmaktadır.⁴²

Buraya kadar anlatılan alıntılarının tematik içeriklerini görselleştirmek amacıyla iki farklı grafik oluşturulmuştur. İlk grafik, alıntıları üç ana kategoride sınıflandırarak genel bir tasvir sunmaktadır. İkinci grafik ise bunları daha detaylı bir şekilde, spesifik konu başlıkları altında düzenleyerek arz etmektedir. Grafikte herhangi bir başlık altında zikredilmeyip kendine has bir kategori oluşturulmayan atıflar "Diğer" başlığı altında değerlendirilmiştir.

Grafik 1. İbn Hacer'in Moğultay'a Yaptığı Atıfların Genel Konu Başlığı Dağılımları

³⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/371. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/555, 11/283.

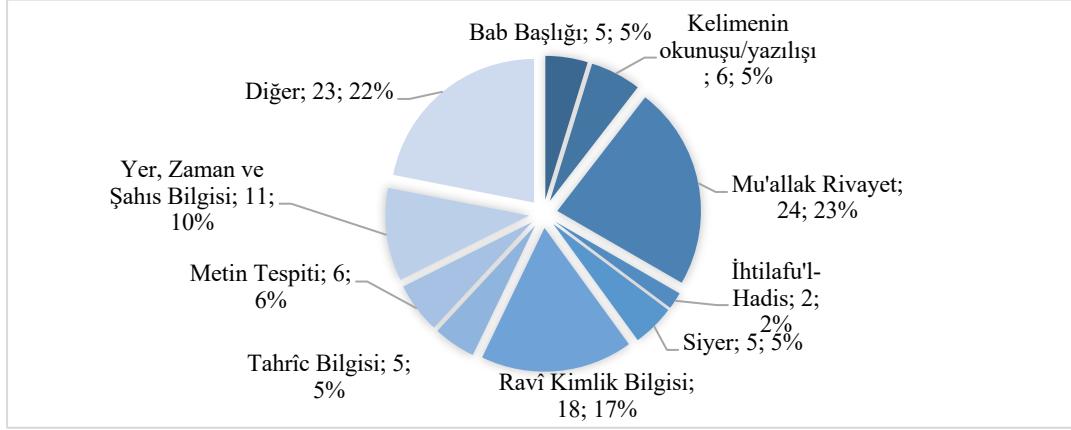
⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/548.

⁴¹ Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim vefat ettiğinde gerçekleşen ay tutulması sırasında⁴¹ namaz kılıp kılmadığına dair İbn Hacer çelişkili rivayetler zikretmektedir. Bazı âlimler bu çelişkiyi gidermek için namaz kıldığını belirten hadisi "Hz. Peygamber namaz kılınmasını emretti." şeklinde te'vîl ederek ihtilafı ortadan kaldırmaya çalışırlar. İbn Hacer, İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) eserinde geçen "Hz. Peygamber ahabına kûsuf namazı kıldırıldı."⁴¹ rivayetinin bu yorumu geçersiz kıldığını söyler. İbn Hacer bu rivayet için "Şayet sâbit/sahih ise" kaydıyla aktarır ve Moğultay'ın muhtasar siyerinde bu rivayeti sahih kabul ettiğini belirtir.

⁴² Moğultay'ın siyerinden yapılan diğer atıflar için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/378; 6/563.

Grafiğe göre İbn Hacer'in Moğultay'a işaret ettiği yerlerde senede taalluk eden konuların öne çıktığı görülmektedir. İbn Hacer'in Moğultay'ı referans olarak gösterdiği meselelerin konu dağılımını detaylı bir şekilde sayısal olarak ifade eden grafik ise şu şekildedir:

Grafik 5. İbn Hacer'in Moğultay'ı Zikrettiği Yerlerdeki Detaylı Konu Dağılım Oranı

Bu grafiğe göre isnadla ilgili atıfların yoğun olmasının belirgin nedeni, muallak rivayetlerle râvî kimlik bilgisine dair iktibaslardır. Ancak İbn Hacer'in Moğultay'ın bilgilerini kullanarak meseleleri çözümlenme amacı taşıdığı varsayımı her zaman geçerli olmayabilir. Bunun yerine İbn Hacer'in ondan yaptığı atıfları hangi amaçla yaptığının tetkik edilmesi gerekmektedir. İbn Hacer'in atıflarının amacını anlamak için, onun hadis metinleri üzerindeki eleştirel yaklaşımını ve metodolojisini incelemek gerekmektedir. Moğultay ile İbn Hacer arasındaki etkileşim ve farklı görüşler, hadis ilmindeki çeşitliliği ve zenginliği gösterirken aynı zamanda her iki âlimin de hadislerin doğru anlaşılması ve aktarılması konusundaki titizliklerini ortaya koyar.

İbn Hacer'in Moğultay'dan alıntı yapma amacı "meseleyi açıklama" ve "onu eleştirme" olmak üzere iki başlık altında incelendi. Onun Moğultay'ın görüşlerine nadiren katıldığı ve genellikle onu eleştirdiği görülmektedir. İbn Hacer, "*O burada hata etti*."⁴³, "*O şaşırıldı*."⁴⁴ ve yoğun kullandığı tespit edilen "*Moğultay böyle olduğunu iddia etti*."⁴⁵ gibi ifadelerle onu tenkit ettiği gözlemlenmektedir.

İbn Hacer'in iktibaslarındaki öne çıkan nokta Moğultay'ı eleştirmesidir. İbn Hacer'in eleştirilerinin hem yoğunluğunu hem de farklı konulardaki çeşitliliğini tematik olarak daha etkili bir biçimde yansıtmak amacıyla iki grafik oluşturulmuştur. İlk olarak 104 atfın yukarıda

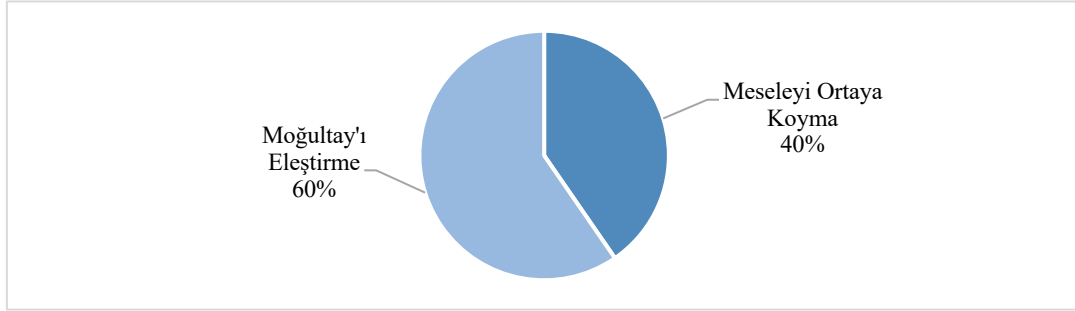
⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/519, 9/644, 12/305.

⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/190.

⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/444, 8/188, 11/300, 13/505.

bahsedilen ikili sınıflandırmaya göre yüzdelerle dağılımını göstermek amacıyla şu grafik hazırlanmıştır:

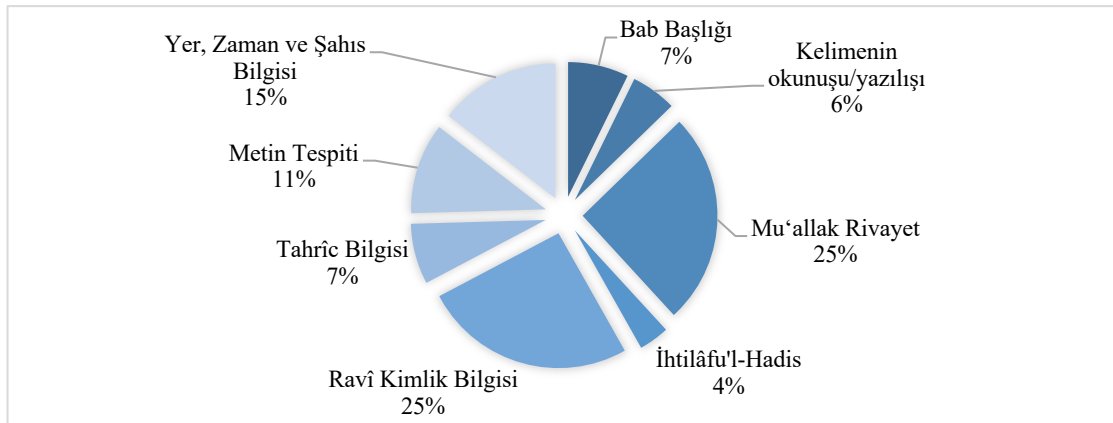
Grafik 2. İbn Hacer'in Moğultay'a Yaptığı Atıflarındaki Gayesinin Oranı

Moğultay'ı tenkit ettiği altmış iki yer tespit edilmiştir. Grafikte de görüldüğü üzere daha düşük oranda rastlanılan meseleyi açıklama amacıyla yaptığı alıntılarının bir kısmında sadece bir bilgi aktarımı gerçekleştirirken bir kısmında ise kendi görüşünü desteklemek için Moğultay'ın düşüncelerine yer vermiştir.

İbn Hacer'in Moğultay'ı eleştirdiği yerler, yapmış olduğu atıfların çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu tür alıntılarının konularına göre dağılımının tespiti iki şârihin ayrışma alanlarının görülmesine hizmet edeceği açıktır. Bahsedilen nitelikteki iktibaslar; râvi kimliği,⁴⁶ hadislerin tahrîci,⁴⁷ muttasıl rivayetlerin tespiti,⁴⁸ bâb-hadis münasebeti,⁴⁹ kelime açıklamaları,⁵⁰ ihtilâfu'l-hadîs,⁵¹ metin tespiti⁵² ve hadisin muhtevasıyla alakalı detaylı bilgileri paylaşma⁵³ şeklinde tematik ayrıma tabi tutulmuştur. Bu konularla ilgili yapılan eleştirilerin oranını göstermek amacıyla aşağıdaki konuyla ilgili ikinci grafik hazırlanmıştır.

Grafik 3. İbn Hacer'in Moğultay'ı Eleştirdiği Atıfların Konu Dağılım Oranları

⁴⁶ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/230-231, 2/225, 4/73, 5/281, 6/544, 8/519, 11/368.

⁴⁷ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/188, 9/535, 13/506.

⁴⁸ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/23, 27, 11/128, 300, 12/99.

⁴⁹ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/137, 5/379, 410, 9/373, 555, 12/392.

⁵⁰ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/432, 5/101, 6/158.

⁵¹ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/111, 202.

⁵² Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/305, 3/284, 7/171, 11/283.

⁵³ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/203, 3/128, 4/79, 7/101.

Grafikte dikkat çeken hususlardan birisi eleştirilerin birçok farklı meselede olmasıdır. İbn Hacer'in bu kadar çeşitli konu yelpazesine sahip olan eleştirilerinin yarısından fazlası senet ile bunların arasında ise muallak rivayetlere ve râvilerin kimlik bilgilerine dair tenkitler öne çıkmaktadır.

Bu eleştirilerin mahiyetine dair bir fikir oluşması amacıyla birkaç örneklendirme uygun olacaktır. Ricâl ilmi ile ilgili İbn Hacer'in Moğultay'ı eleştirdiği yerlere, Vâkîdî'nin (öl. 207/823) zabtına yöneltilecek tenkitler örnek olarak verilebilir. Moğultay'ın Vâkîdî'yi tevsîk edenlerin görüşünü nakledip tazîf edenlerin kanaatlerini paylaşmaması İbn Hacer tarafından taassupla itham edilmesine neden olmuştur.⁵⁴ Râvilerin kimliğine dair İbn Hacer'in Moğultay'ı tenkit ettiği yerlere örnek olarak namazda sağ elin sol bilek üzerine konulmasını emreden hadisin senedinde yer alan İsmâîl hakkında yapılan açıklamalar verilebilir.⁵⁵ Moğultay burada ismi geçen kişiden Ka'nebî'den rivayette bulunan İsmâîl b. İshâk olduğu kanaatindedir.⁵⁶ İbn Hacer ise Buhârî'nin bu râviden rivayette bulunduğu dair bir bilginin olmadığı, onun isminin Buhârî'nin hocaları arasında değil de akranları arasında geçtiğini ve onun Buhârî'den küçük yaşta olduğunu belirterek Moğultay'ın bu görüşünün doğru olmadığını savunmuştur.⁵⁷ İbn Hacer ricâl alanında yapmış olduğu iktibasların tamamına yakınında onu eleştirmiştir.⁵⁸

İbn Hacer'in eleştirilerine ilişkin zikredilecek başka bir örnek ise Moğultay'ın hadis metninde yer alan kişi, mekân veya zamanla ilgili kapalılığın giderilmesi için verdiği bilgilere dair tenkitleridir. Hz. Peygamber'in bir kızının vefat ettiğinde kadınlara onun nasıl yıkanacağını tarif ettiği hadis⁵⁹ bu eleştirinin bir örneğini oluşturabilir. Mezkûr rivayette Resûlullah'ın vefat eden kızının kim olduğu konusunda iki görüş bulunmaktadır: Rukiyye veya Ümmü Külsûm. İbn Hacer, *et-Telvîh*'in müellif nüshasından okuduğuna göre Tirmizî'nin vefat edenin Ümmü Külsûm olduğunu iddia ettiğini söyler. O, Tirmizî'de bu konuyla alakalı herhangi bir şey görmediğini ifade ederek Moğultay'ın bu şekilde bir bilgiyi aktarmasının problemliliğini düşünmektedir.⁶⁰

⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/113.

⁵⁵ Buhârî, "Ezân", 87 (No. 336).

⁵⁶ Ebû Abdullah Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh fi Şerhi'l-Câmi' i's-Sahîh li'l-Buhârî*, (Pakistan: Pakistan Kütüphaneleri), 112b.

⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/230-231, 2/225.

⁵⁸ Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/225, 4/73, 5/281, 6/544, 8/519, 11/368.

⁵⁹ Buhârî, "Cenaiz", 8 (No. 434).

⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/128; Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh*, 767, 390a. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/203, 3/128, 4/79, 7/101.

İbn Hacer, Moğultay'dan aktardığı bilgileri orijinal kaynaklara başvurarak doğrulamıştır. Bu süreç sonucunda iktibas ettiği bazı bilgilerin orijinal kaynaktan yer almadığını veya Moğultay'ın aktardığından farklı şekilde geçtiğini tespit etmiş ve onu eleştirmiştir. Aynı zamanda İbn Hacer birçok Buhârî nüshasını kullanarak Moğultay'ın *Sahîh-i Buhârî*'den aktardığı rivayetleri de gözden geçirmiştir. İncelediği nüshalarda Moğultay'ın eserine kaydettiği farklı bir durum söz konusu olduğunda tenkit etmekten geri durmamıştır. Bu bulgular İbn Hacer'in, Moğultay'ın *İkmâl*'inin mukaddimesinde vurguladığı orijinal kaynağa müracaat etmeden bir iktibasın kullanılmamasına dair yöntem uyarısını titizlikle takip ettiğini göstermektedir.⁶¹

İbn Hacer'in Moğultay'ın atıf yaptığı ana kaynakları tahkik ederek ona yönelttiği eleştirilere Kadr sûresinin tefsirine dair yapılan açıklamalar örnek teşkil edebilir. Buhârî, İbn Uyeyne'nin (öl. 198/814) Kadr sûresinde bulunan “وَمَا أَدْرَاكَ” lafzının tefsiri hakkındaki görüşlerine yer vermektedir.⁶² Moğultay, muallak olarak gelen bu rivayeti İbn Uyeyne'nin *et-Tefsîr* isimli kitabına dayandırmaktadır. *et-Telvîh* eserinin müellif nüshasında bunu okuyan İbn Hacer, Moğultay'ın kaynak olarak gösterdiği esere müracaat ettiğini söz konusu eserde bu ifadelerle rastlamadığını ve farklı bir şekilde kaydedildiğini ifade ederek Moğultay'ı eleştirmektedir.⁶³

İbn Hacer'in farklı Buhârî nüshalarını kullanarak Moğultay'a yönelttiği tenkitlere örnek olarak “أُولَى الْإِرْبَةِ” ifadesinin tefsirine dair rivayetler verilebilir. İbn Hacer'in söyleminden anlaşılacağı üzere Moğultay, bu ibareyle ilgili Buhârî'nin İbn Abbâs'a, İbn Cübeyr'e ve İkrime'ye ait yorumları *Sahîh*'ine kaydettiğini söyler. İbn Hacer, Buhârî nüshalarında böyle bir bilgi görmediğini belirtir.⁶⁴

Bir müellifin kendinden önceki dönem âlimlerine yönelttiği eleştirilerin yerinde olup olmadığı konusu, yapılan her bir tenkiti araştırmacıların analiz etmesi gereken bir meseledir. İbn Hacer'in eleştirileri, Moğultay'a ait şerhlerin -bugünkü tanımlamayla- alıntı kontrolü

⁶¹ Bu konuda Moğultay'a yöneltilen eleştiriler ve değerlendirmesi için bk. Halil İbrahim Turhan, “Biyografi Yazım Tarihinde İbn Hacer: Müstekar/İdeal Metinlerin Oluşumu”, *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî Bir Memlûk Alimi Portresi*, ed. Sezai Engin- M. Fatih Yalçın (Siyer Akademi, 2021), 12-13.

⁶² Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh fi Şerhi'l-Câmi' i's-Sahîh li'l-Buhârî*, (Londra: Britanya Müzesi, 14160), 409a

⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/255. İbn Hacer'in Moğultay'ın kaynak verdiği esere müracaat ederek ilgili eserde farklı bir bilgiyle karşılaşmasından dolayı tenkitte bulunmasına başka bir örnek ise Enbiyâ sûresinin doksan beşinci ayetinde geçen ilk kelimenin “حَرْمٌ” şeklinde okunmasını anlatan bir hadistir. Buhârî bu kelimenin Habeşçe'de “*vacip oldu*” manasına geldiğini İbn Abbâs'tan muallak olarak aktarmaktadır. Moğultay rivayetin Ebû Ca'fer et-Taberî'nin tefsirinde muttasıl bir senetle zikredildiğini söylemektedir. *et-Telvîh*'in müellif nüshasından bu açıklamayı okuyan İbn Hacer, kaynak olarak verilen tefsirde yer alan senedin Moğultay'ın zikrettiği senetten farklı olduğunu söyleyerek onu eleştirmektedir. İbn Hacer, *Feth'ul-bârî*, 11/503. Diğer örnekler için bk. İbn Hacer, *Feth'ul-bârî*, 1/27, 396; 3/128; 4/79, 186; 8/188, 519-520; 11/300, 503; 12/101.

⁶⁴ İbn Hacer'in Buhârî nüshalarını kullanarak Moğultay'a yönelttiği tenkitlerin diğer örnekleri için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/137,151; 11/105.

yapılmadan değerlendirilmesinin potansiyel hatalara yol açabileceğini vurgulayan bir uyarı niteliğindedir. Ancak İbn Hacer'in eleştirilerinin her birinin haklılığını iddia etmek doğru değildir. Nitekim Aynî, İbn Hacer'in söz konusu eleştirilerinin bir kısmında haklı olmadığını ifade etmiş hatta tenkitlere cevap vermeye çalışmıştır. İbn Hacer'in Moğultay'a farklı alanlarda yaptığı tenkitlerdeki haklılık payı da Moğultay'ın eserinin ve görüşlerinin değerinin ortaya konması için önemlidir.

Bu tenkitler Moğultay'a ait şerhlerin bugünkü tanımlamayla alıntı kontrolü yapılmadan okunmasının bazı hatalara sebep olabileceğini göstermesi açısından bir uyarı niteliğindedir. Bununla birlikte İbn Hacer'in bu tenkitlerin tamamında haklı olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Nitekim Aynî de İbn Hacer'in bu eleştirilerine birkaç yerde cevap vermiştir. *et-Telvîh* şerhinin kaynaklığını daha iyi bir şekilde ortaya koymaya hizmet etmesi amacıyla İbn Hacer'in eleştirel yapıya sahip tenkitlerinin değerlendirilmesi ise başka bir araştırmanın konusu olarak araştırmacıların önünde durmaktadır.⁶⁵

4. Aynî'nin 'Umdetü'l-kârî Şerhinde Moğultay'a Yaptığı Atıfların Analizi

Moğultay'la aynı mezhebe mensup olan Aynî'nin 'Umdetü'l-kârî'sinde Moğultay'a dair atıflarının değerlendirilmesi ve bunların analizi, çalışmanın amacına hizmet edecektir. Bu doğrultuda Moğultay'dan sonra gelen Hanefî bir âliminin yazdığı Buhârî şerhinde, "Moğultay'a ne tür atıflarda bulunduğu" ve "hangi konularda ondan referans aldığı" sorularına yanıtlar aranacaktır.

'Umdetü'l-kârî'de Moğultay'a dikkate değer miktarda atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Aynî söz konusu alıntılarda *Şeyh Alâüddîn Moğultay* şeklinde altı kez;⁶⁶ *Moğultay Mısırî*⁶⁷ ifadesini bir, yalın halde *Moğultay*⁶⁸ ismini ise iki kez kullanmıştır. Aynı zamanda Aynî Moğultay'dan otuz yerde *allâme*,⁶⁹ *şeyh*,⁷⁰ *hâfiz*,⁷¹ ve *imam*⁷² gibi unvanları kullanarak bahsetmektedir. Ayrıca bunlara ilaveten İslâmî literatürde sıkça rastladığımız eser ismine yapılan atıf şeklinin 'Umdetü'l-kârî'de Moğultay'a yapılan atıflarda yoğun olarak tercih

⁶⁵ İbn Hacer'in alıntılarının haklılık yönünden değerlendirilmesi ve atıflar hakkında daha detaylı yorumlar için bk: Arif, A. R., & Turhan, H. İbrahim. (2024). İbn Hacer'in Moğultay'a Yöneltilmiş Eleştiriler Özelinde Hadis Şerhçiliğinde Tenkit. *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)*, 2(1), 206-235.

⁶⁶ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 12/139, 19/117, 23/21, 24/268.

⁶⁷ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 24/267.

⁶⁸ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 7/266, 24/276.

⁶⁹ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 7/266.

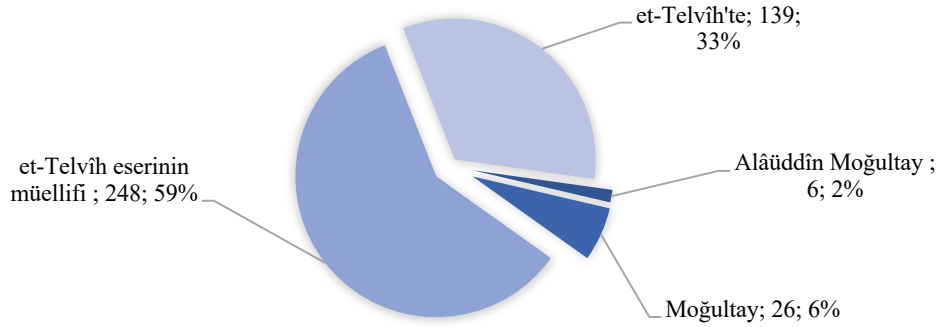
⁷⁰ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 17/32.

⁷¹ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 1/83, 2/225.

⁷² Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 3/195.

edildiği görülmektedir. Zira söz konusu eserde “*et-Telvîh eserinin yazarı*”⁷³ ifadesi iki yüz kırk sekiz; “*et-Telvîh’te şöyle geçmektedir.*”⁷⁴ ifadesi ise 139 yerde zikredilmektedir. Bu atıf form ve oranları aşağıdaki grafikte şöyle gösterilmiştir:

Grafik 3.4. ‘*Umdetü’l-kârî*’de Moğultay’a Referansta Bulunurken Kullanılan İfadeler ve Oranları

Grafiğe göre *Fethu’l-bârî*’ye nisbetle ‘*Umdetü’l-kârî*’de Moğultay’a yapılan atıf miktarı daha yoğundur. İbn Hacer’in alıntı sayısından daha fazla olan Aynî’nin Moğultay’dan iktibasları toplamda 419’a ulaşmaktadır. Bu sayısal veri Moğultay’ın eserinin ‘*Umdetü’l-kârî*’nin yazımına olan kaynaklık değerini göstermesi açısından önemli bir göstergedir. Zira tarama yapılan eserler arasında Moğultay’a yoğun atıf yapan şerhler arasında ilk sırada bu şerh gelmektedir. Aynî’nin aynı mezhebe mensup olması, Moğultay’ın etkili olduğu Kahire bölgesinde yetişmiş ve yaşamış olması bunun sebepleri olarak sayılabilir.

Sayısal olarak önemli bir miktara ulaşan bu atıfların içerik olarak ‘*Umdetü’l-kârî*’ye nasıl yansıdığı araştırılması, bir diğer ifadeyle *et-Telvîh*’in bu esere nasıl bir yön verdiğinin incelenmesi önemlidir. Atıfların 24’nün bâb başlıklarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bâb başlıklarının içeriği ve hadislerle münasebeti, bu kısımda geçen garîb kelimelerin izahı konularında Moğultay’a müracaat edilmektedir.

Aynî’nin Moğultay’a yaptığı atıflar içerisinde Buhârî şârihlerinin özel önem gösterdikleri bâb başlığıyla hadis münasebeti konusunu da dair olan göndermeler ayrıca dikkat çekmektedir. Aynî’nin bâb başlığı ile hadis uyumunu tesis etmek amacıyla Moğultay’ın fikrinden istifade etmek üzere atıfta bulunduğu hemen akla gelmektedir. Ancak yapılan araştırmada bunun aksine bazı referanslar da tespit edilmektedir. Daha açık bir ifadeyle bulunan örneklerde Aynî, bâb başlığı ile hadis arasında bir uyumsuzluğun bulunduğu dair iddia sahibi olarak Moğultay’ın adını vermektedir. Aynî, “*Tevazu*” bâbında kulun farz kılınan

⁷³ Aynî, ‘*Umdetü’l-kârî*, 14/216, 20/126, 23/84.

⁷⁴ Aynî, ‘*Umdetü’l-kârî*, 7/282, 8/232, 9/23.

ibadetler ve nafileler ile Allah'a yakınlaşması ve sonunda Allah'ın kulunu sevmesinden bahseden hadisin bâb başlığı ile uyumsuz olduğu hakkında Moğultay'ın “*Bu hadisin bâb ile bağlantısının ne olduğunu bilmiyorum. Hadiste tevazu veya tevazu ile ilgili bir konu zikredilmemektedir.*” sözünü aktarmaktadır. Moğultay'dan farklı bakış açısı ile meseleye yaklaşan Aynî, Allah Teâlâ'ya yakınlaşmanın ve ona kulluk yapmanın tevazu sahibi olmayla başladığını belirterek bâb ile hadis arasındaki sıkı bir ilişki kurar. Aynî ise bu görüşün bizzat Moğultay tarafından *et-Telvîh*'te başka bir yerde dile getirildiğini vurgulayarak çelişkiye düştüğünü ima eder.⁷⁵ Bu tartışmanın tezin konusu açısından önemi ise Aynî'nin Moğultay'ın çelişkisini bulacak kadar *et-Telvîh*'i yoğun okuyup içselleştirmesidir.

Aynî yalnızca bir işkâlin çözümünde Moğultay'a başvurmadığını; bilakis işkâlin bir kaynağı olarak *et-Telvîh*'i kullandığını gösteren bir diğer örnek ise şudur: Moğultay, “Erkeklerin namazdayken sübhânallah ve elhamdülillâh gibi sözleri söylemelerinin câiz olması” bâb başlığı ile içerdiği hadisler arasında uyum problemi olduğunu dile getirir. Bâbın ilk hadisi olan ve Sehl b. Sa'd'dan gelen rivayet, Hz. Peygamber'in bir namaza geç kaldığı ve bu sırada cemaatin, imam olarak Ebû Bekir'i öne geçirdiğini, Resûlullah gelince de insanların tasfîh yaptıklarını (ellerini birbirine vurdukları) ve Allah'ın Resûlü imamlığa geçtiğini konu edinmektedir. Hadisin bâb başlığı ile arasında herhangi bir alaka bulunmadığını ifade eden âlimler arasında Moğultay ile İbnü'l-Mülakkın'ı zikreder.⁷⁶ Esasında Aynî'nin bir işkâli belirleyen bir âlim olarak da Moğultay'a atıfta bulunması ‘*Umdetü'l-kârî*'yi telif ederken *et-Telvîh*'e her fırsatta baktığını, yani eseri sistematik bir şekilde kullandığını göstermektedir.

Buhârî'nin bâb başlıklarında kendi kanaatini aksettirmesi sebebiyle “Buhârî'nin fıkhi tercemelerinde bulunur.” sözü şöhret bulmuştur. Aynî'nin Moğultay'a yaptığı atıflardan bir kısmı, Buhârî'nin bâb başlığında serdettiği kanaatiyle ilgilidir.⁷⁷ “Sadakasını bizzat kendisi vermeyip de hizmetçisine vermesini emreden kimse” bâb başlığı hakkında Moğultay'ın açıklamaları bu konuda örnek olarak verilebilir. Moğultay, Buhârî'nin böyle bir başlık koymadaki amacının İbn Ebî Şeybe'nin rivayet ettiği Abbâs b. Abdurrahman el-Medenî'nin “Resûlullah sadakasını bizzat kendi eliyle verirdi.” sözüne itiraz etmek olabileceğini belirtir.⁷⁸ Aynî bu hususta her ne kadar Moğultay'ın görüşünü zikretmiş olsa da onun eleştirisini uygun

⁷⁵ Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 23/88. Diğer örnekler için bk. Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 10/271, 21/59.

⁷⁶ Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 7/276. *et-Telvîh*'in günümüze gelen kısmında burası bulunamamıştır.

⁷⁷ Aynî'nin Moğultay'dan Buhârî'nin bâb başlığı seçimine dair yapmış olduğu alıntılarının örnekleri için bk. Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 5/240, 8/56, 9/293.

⁷⁸ Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 8/90. Elimizdeki *et-Telvîh* nüshalarında bu kısım geçmemektedir.

görmez. Zira ona göre Resûlullah'ın genelde sadakasını şahsen verdiği ama bazen de bunun verilmesini hizmetlisine emrettiği durumlar da olmuştur.⁷⁹

Aynî'nin Moğultay'dan alıntıları sadece bâb başlıklarıyla sınırlı kalmamıştır. Aynî'nin Moğultay'dan yaptığı diğer atıfların muhtevası “isnada taalluk eden” ve “metne taalluk eden” olmak üzere iki kısımda mütalaa edilebilir. İsnada taalluk eden atıflar, râvilerin kimlik bilgileriyle ilgili verilen isim, künye, nisbe gibi unsurların açıklamalarından,⁸⁰ muallak tariklerin muttasıl varyantlarının tespitinden ve rivayetlerin tahrîcinden⁸¹ ibarettir.

Künyesiyle zikredilen bir râvinin kim olduğuna dair Aynî'nin Moğultay'dan alıntısına örnek olarak *cenâiz* bölümünde yer alan bir hadis verilebilir. Bu hadiste “Cenaze ihtiyaç halinde kabirden ve lahitten çıkarılır mı?” sorusu ele alınmaktadır. Rivayete göre Resûlullah'ın Abdullah b. Übey'i kabirden çıkartmış ve oğlunun isteği üzerine kendi elbisesini ona giydirmiştir. Ancak bu hadiste, cenazenin mezarından çıkarılmasının nedeni ve Hz. Peygamber'in elbisesini giydirmesinin sebebi hakkında açıklama bulunmamaktadır. Konunun netleştirilmesi amacıyla Buhârî ikinci bir rivayeti Ebû Hüreyre'den naklederek Resûlullah'ın bu işlemi onun oğlunun isteği üzerine gerçekleştirdiğini belirtmektedir.⁸² Aynî, ikinci hadisin birçok Buhârî rivayetinde Ebû Hüreyre'den aktarıldığını söylemektedir. Ancak Ebû Zerr rivayetinde ise Ebû Hârûn ismi geçmektedir. Bu durumda doğru ismin Ebû Hârûn olduğu ve tashîf sonucu Ebû Hüreyre olarak kaydedildiği ve doğrusunun da bu olduğu söylenmiştir. Ardından Ebû Hârûn'un kim olduğu konusunda eserlerde geçen farklı görüşlere yer vermiştir. Humeydî'nin (öl. 219/834) *el-Müsned* adlı eserinde kaydedilen isnadda söz konusu râvinin ismi İsâ b. Ebî Mûsâ olarak geçer. Mizzî de bu râviyi İsâ b. Ebî Mûsâ şeklinde açıklar. Moğultay'a göre söz konusu kişinin adı Mûsâ b. Ebî İsâ Meysere el-Gifârî'dir.⁸³ Aynî adı geçen iki isme karşılık Moğultay'ın görüşünü tercih etmesi onun ricâl ilmindeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Moğultay'ın tespitini isabetli bulan şârihler arasında İbnü'l-Mülakkın ile Kirmânî'nin de yer alması onun *Sahîhu'l-Buhârî* şerhlerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.⁸⁴ Bu şekilde senette geçen kimliği hakkında ihtilaf bulunan bir râvî hakkında Moğultay ile talebelerinin aynı görüşte olması hoca-talebe ilişkisinin şerh yazımındaki etkilerinden biri olarak görülebilir.

⁷⁹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 8/90. Diğer örnekler için bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/265, 20/126.

⁸⁰ Örnekler için bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/280, 8/232, 9/30, 10/159, 284, 11/55, 16/82, 20/219.

⁸¹ Diğer atıflar için bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 3/240, 311, 9/6, 10/273 14/95, 216.

⁸² Buhârî, “Cenâiz”, 77 (No. 452).

⁸³ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 8/164,165. Elimizdeki *et-Telvîh* nüshalarında bu kısım gelmemiştir.

⁸⁴ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh*, 10/71; Şemseddin Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî* (Beyrut: Dâru'l-İhyâi Turasî'l-Arabî, 1401), 7/126.

Aynî'nin senet ile alakalı yaptığı atıflardan bir kısmı da muallak rivayetlerin muttasıl versiyonlarını tespiti dairdir. Bilindiği üzere klasik dönemde *Sahîhu'l-Buhârî*'nin tenkit edilmesine neden olan hatta hadis usûlü eserlerinde sahih olup olmadıklarıyla ilgili bir takım usûli kaidelerin belirlendiği muallak rivayetler⁸⁵ şârihlerin de gündemini meşgul etmiş, onlar bu tür nakillerin *Sahîhu'l-Buhârî*'nin başka yerlerinde veya diğer hadis eserlerinde muttasıl varyantlarını bulma konusunda yoğun mesai harcamışlardır. Aynî, *et-Telvîh*'te muallak hadislere dair verilen bilgilerden 29 yerde istifade etmektedir. Buhârî'nin Hasan Basrî'den (öl. 110/728) muallak olarak rivayet ettiği “*Hasta isterse iki rek'at ayakta, iki rek'atı da oturarak kılabilir.*” hadisi⁸⁶ örnek olarak verilebilir. Aynî, bu nakille ilgili *et-Telvîh*'in müellifinden: “Bu muallak rivayet, yani Hasan'dan naklen Buhârî'nin zikrettiği rivayeti Tirmizî *el-Câmi*' eserinde Muhammed b. Abdülmelik'ten, o da İbn Ebî Adî'den, o da Eş'as b. Abdülmelik'ten rivayetle Hasan'ın şöyle dediğini nakleder...”⁸⁷ şeklinde hadisin muttasıl geçtiği eseri, senedini ve metnini aktarmaktadır.⁸⁸

Metinle ilgili referanslarının içeriğini ise kelimelerin okunuşu/garîb lafızların izahı,⁸⁹ nüsha farklılığından kaynaklanan ibare çeşitliliği, hadislerden istinbât edilen ahkâm konuları⁹⁰ ve metinde geçen yer, kişi vb. hususların açıklamasına dair bilgiler⁹¹ teşkil etmektedir. Daha sonraki sayfalarda takdim edilecek grafikte de net olarak görüleceği üzere metne taalluk eden atıflar daha yoğundur. Aynî'nin, Moğultay'a dair bu alıntıları, hadis metinlerinde maksadun-nebîyi ortaya koyma noktasında katkılar sağlamıştır.

Hadislerin metinlerinde geçen kelimelerin yazılış, okunuş veya manaları konusunda âlimler bazen ihtilafa düşebilmektedirler. Söz konusu ihtilafların nedenlerinden biri de

⁸⁵ Muallak rivayetlerle ilgili bk. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 67-70; Halil İbrahim Turhan - Ayşegül Toprak, “Sahîh-i Buhârî'de Temrîz Sığasıyla Aktarılan Mu'allak Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2018), 55-99.

⁸⁶ Buhârî, “Taksiru's-Salat”, 20 (No. 409).

⁸⁷ Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh*, 767, 322a.

⁸⁸ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 7/162.

⁸⁹ Örneğin “*Hibe ve Hibe'nin Faziletî*” bölümünde yer alan bir hadiste Ebû Hüreyre'den rivayetle Resûlullah “*Sütü bol olan deve ve koyun ne güzel bir hediyedir.*”⁸⁹ buyurur. Aynî rivayette geçen *الصفحة* lafzının farklı okunuşu ve buna bağlı olarak kazandığı anlamlarla ilgili bilgiyi *et-Telvîh*'ten nakleder. Moğultay, bu lafzın *likha* şeklinde okunması durumunda sütü olan koyun anlamına geldiğini, *lekha* şeklinde telaffuz edilmesi halinde ise tek sağlıklı sütü olan koyun anlamına geldiğini belirtir. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13/185. Diğer örnekler için bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 3/139, 271, 6/67, 7/129, 8/299, 10/235.

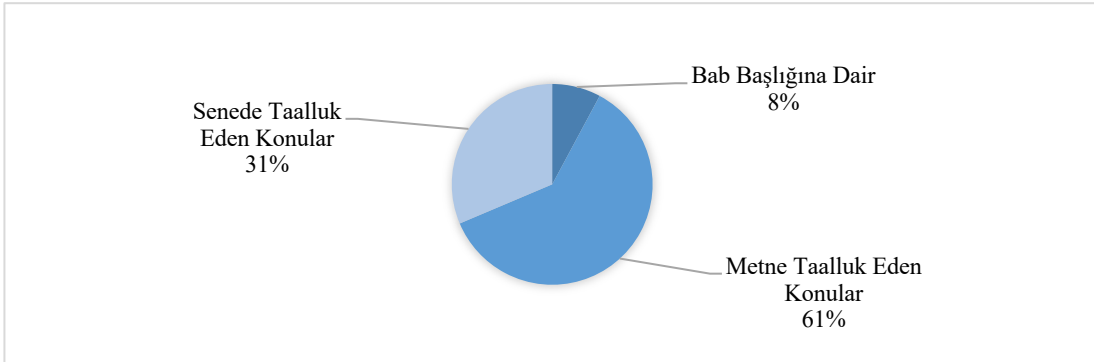
⁹⁰ Resûlullah'ın kamet getirildikten sonra mescitte bir sahâbiyle konuşmasını ve cemaat uyuklayınca kadar sözü uzatıp namaza durmadığını anlatan hadis buna örnek olarak verilebilir. Hadisten istifade edilebilecek bilgiler başlığı altında Aynî; Sâhibü't-*Telvîh* lakabı ile Moğultay'dan nakille İbrahim en-Nehâî (öl. 96/714), Zührî (öl. 124/742) ve Hanefilerin kametten sonra konuşmayı mekrûh olarak değerlendiklerini zikreder. Hatta Ebû Hanîfe'nin talebelerinin, müezzin “kad kâmeti's-salât” dediği anda imamın namaza başlamasının vâcib olduğu görüşünde olduklarını aktarır. Moğultay ise bütün bu görüşlere rağmen kametten sonra konuşmanın câiz olduğunu söyler. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/158; Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh*, 767, 74a. Diğer örnekler için bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2/225, 3/299, 6/91, 11/164, 12/61.

⁹¹ Moğultay rivayetleri şerh ederken metinde geçen yer ve şahıslara dair ihtiyaç hissettiğinde ekstra bilgileri paylaşmıştır. Örnek olarak Hz. Peygamber'in ricası üzerine ashâbü's-Suffe'nin misafir edilerek karınlarının doyurulmasını konu alan hadis verilebilir.⁹¹ Aynî, hadisin metninde geçen ashâbü's-Suffe'nin, mescidin içinde garip ve miskinler için ayrılmış olan gölgelik yer olduğuna dair bilgiyi Moğultay'dan aktarmaktadır. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/98,99. Diğer örnekler için bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 8/235, 10/208, 10/171.

kelimenin diğer nüshalarda çeşitli şekillerde kaydedilmesidir. Moğultay da şerhini kaleme alırken değişik nüshalardan da yararlanmış ve eserinde nüsha farklılıklarına değinmeye ayrı bir önem vermiştir. Aynî de bu bilgileri alıntılama özen göstermiştir. “Tavaf Esnasında Konuşma” bâbında “*Peygamber (sav) Kâbe’yi tavaf ederken, elini diğer bir insanın eline bir kayış veya ipe ya da bunların dışında bir şeyle bağlamış bir kimsenin yanından geçti. Peygamber (sav) kendi eliyle bu bağı kopardı. Bundan sonra da: “Onun elinden tutarak tavaf et! buyurdu.”*”⁹² hadisi bulunmaktadır. Metnin son kısmında قدہ بيده lafzı yer almaktadır. Aynî, bu ifadenin yazımı ve okunuşu konusunda ihtilaf bulunduğu bahseder. Aynî, *et-Telvîh*’in müellif nüshasında bu ifadenin *خذ بيده* “Onu eliyle götür.” şeklinde kaydedildiğini söyler.⁹³

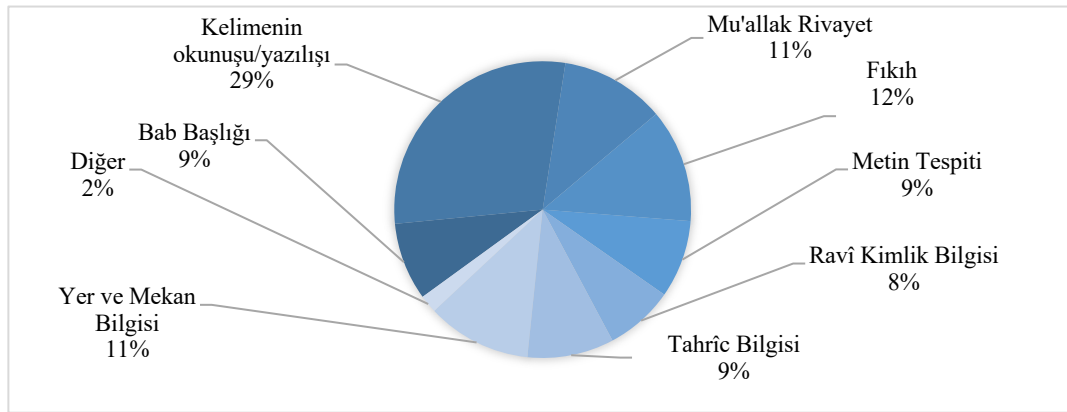
Buraya kadar örnekleriyle anlattığımız atıfların içeriğiyle ilgili iki grafik hazırlanmıştır. İlk grafik genel bir kategorizedir ve “bâb başlığına”, “isnada” ve “metne” taalluk eden atıf oranlarını yansıtır:

Grafik 3.5. Aynî’nin Yaptığı Atıfların Genel Dağılımı

İkincisi olan alt başlıklara göre atıf oranları ise şu grafikte gösterilmiştir:

Grafik 3.6. Aynî’nin Moğultay’ı Zikrettiği Yerlerdeki Detaylı Konu Dağılımı

⁹² Buhârî, “Hac”, 65 (No. 511).

⁹³ Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 9/264. *et-Telvîh*’in günümüze gelen kısmında burası bulunamamıştır.

Aynî'nin Moğultay'dan yaptığı iktibasların büyük bir kısmı metinle alakalı konuları kapsamaktadır. Bu alıntılar arasında özellikle kelimelerin doğru okunuşu ve yazılışıyla alakalı atıfların öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca bâb başlığı ve hadislerin muttasıl rivayetlerinin tespiti gibi konularda da Moğultay'ın Aynî'nin metnine önemli katkısının olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynî'nin atıfların sayısının fazlalığı ve konu çeşitliliği, *et-Telvîh*'in hadis ilmi ve şerh edebiyatı alanında kendisine müracaat edilen kaynak bir eser olduğunu gösterir.

Aynî'nin *et-Telvîh*'e atıfta bulunma amacı Moğultay'a katılma, onu tenkit etme ve ona yöneltilen eleştirileri savunma olmak üzere üç kategoride incelendi. Moğultay'a katılma olarak ifade edilen ilk grupta Aynî, konuyu Moğultay'dan yaptığı atıflarla açıklamakta, meseleyi bu iktibaslarla ortaya koymaktadır. Aynî'nin herhangi bir itirazda bulunmadığı iktibasları da bu sınıfa dâhil edildi. Çünkü bir müellifin, iştirak etmediği bir kanaati naklettikten sonra herhangi bir eleştiride bulunmaması ilmî açıdan isabetli bir yöntem değildir.

Aynî, Moğultay'dan aktardığı bilgilere katıldığını ifade ettiği noktaların aksine onun görüşlerini eleştirerek onunla aynı fikri paylaşmadığına dair açıklamalarda bulunmuştur.⁹⁴ Bu amaçla yapılan atıf sayısı tespit edilebildiği kadarıyla yedidir. Örneğin Buhârî, Hasan Basrî'den gelen “Hasta isterse iki rek’atı ayakta, iki rek’atı da oturarak kılabilir.” rivayetini muallak olarak zikreder. *et-Telvîh*’te bu hadisin senedinin Tirmizî'nin *el-Câmi* eserinde zikredildiği bilgisi yer almaktadır.⁹⁵ *el-Câmi*'de Moğultay'ın kastettiği hadis “Kişi dilerse nafil namazını ayakta, oturarak veya yatarak kılabilir.” rivayetidir.⁹⁶ Ancak Aynî, bu hadisin konusunun muallak rivayetten farklı olduğunu söyler. Bunu anlamanın çok zor olmadığını, ayrıca düşünen bir kişinin bu farklılığı anlayacağını ifade ederek Moğultay'ı eleştirmesi⁹⁷ ise Aynî'nin tenkit üslûbunun sert olduğunu göstermektedir.

Tenkit etme amacı ile zikrettiği yerlerin bazılarında özellikle *ذهل مغلطاي* Moğultay *şaşırdı* ifadelerini kullandığı görülmüştür.⁹⁸ Bu ifadeyle eleştiri yaptığı yerlere örnek olarak “Şüphesiz güneş ile ay Allah'ın âyetlerinden iki âyettir. Bunlar hiçbir kimsenin ölümünden dolayı tutulmazlar. Yüce Allah bu âyetle kullarını korkutur.” hadisi verilebilir. Moğultay,

⁹⁴ Aynî'nin Moğultay'ın görüşlerini tenkit ettiği konuların diğer örnekleri için bk. Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 3/250, 3/260, 3/271, 4/4, 7/282, 8/40, 12/215, 14/48, 16/132.

⁹⁵ Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 7/162.

⁹⁶ Tirmizî, “Salat”, 61.

⁹⁷ Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 7/162.

⁹⁸ Bu yerler için bk. Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî*, 7/78, 7/280, 19/29.

Eş'as'ın Hasan'dan aktardığı hadisi bahsedilen rivayete mütâbisi olarak zikreder ve mütâbî naklin metninde de *Yüce Allah bu âyetle kullarını korkutur* ifadesinin geçtiğini belirtir. Ancak Aynî, Moğultay'ın mütâbî olarak aktardığı hadisin sonunda mezkûr kısmın bulunmadığını söyler ve “*et-Telvîh* eserinin müellifi burada şaşırıldı” diyerek Moğultay'ın hatasını tespit eder.⁹⁹ Bu tür yerlerde genelde Aynî, ilk olarak Moğultay'ın görüşünü aktarır. Sonrasında da bu veya benzeri lafızlarla onu eleştirir. Tenkidinin ardına ise niçin onun görüşüne katılmadığını açıklar.

Aynî'nin iktibaslarındaki amaçlarından biri de Moğultay'ın görüşünü desteklemek ve ona tevcih edilen tenkitlere karşı onu savunmaktır. İbn Hacer'in- '*Umdetü'l-kârî*'de tespit edildiği gibi- Moğultay'ı savunduğuna dair bir ifadeye rastlanmadığı vurgulanmalıdır. Tam aksine İbn Hacer, Moğultay'a yönelttiği eleştirileriyle ön plana çıkmaktadır.

Aynî'nin kimi tenkitlerine karşı Moğultay'ı savunduğu isimler arasında İbn Hacer yer almaktadır. Hatta Aynî, İbn Hacer'in doğrudan Moğultay'ın adını vererek eleştirmesini doğru bulmamakta; bunu saygısızlık olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁰ Aynî, Moğultay'ın adını vererek yaptığı atıfların beşinde onu İbn Hacer'in eleştirilerine karşı savunmaktadır.¹⁰¹ İbn Hacer'in tenkidine karşı Aynî'nin takındığı tavrı yansıtan bir örnek şu şekildedir:

Buhârî, Ma'mer'in el-Ahzâb sûresinin 33. ayetinde geçen *et-teberrüc* kelimesinin kadınların güzelliklerini teşhir etmesi manasına geldiğine dair görüşüne yer verir. İbn Hacer, Moğultay ve onu taklit edenler, Buhârî'nin [Ma'mer diyerek] Ma'mer b. Râşid'i kastettiği vehmine kapıldıklarını söyler ve bunun kaynağı olarak da Abdürrezzâk'ın (öl. 211/826-27) tefsirinde Ma'mer'den yaptığı rivayeti gösterir. Doğrusunun ise Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (öl. 209/824 [?]) olduğunu ifade eder.¹⁰² Aynî ilk olarak İbn Hacer'in tenkit üslubunu eleştirir ve “Biri/bazıları şöyle dedi” yerine bir kişinin isminin verilerek tenkit edilmesini “sû-i edep” ifadesiyle nitelendirerek etik olmadığını ifade eder. Aynî, “*Şeyh* Alâuddin Moğultay, Ma'mer b. Râşid dememiştir. O sadece *bu hadisi Abdürrezzak, Ma'mer'den rivayet etti* demiştir. Ayrıca *tefsirinde* diye bir ifade de kullanmamıştır.” diyerek yukarıdaki iddiaların asılsız olduğunu belirtir.¹⁰³ Kanaatimizce Aynî'nin İbn Hacer'i sû-i edeb olmakla

⁹⁹ Aynî, '*Umdetü'l-kârî*, 7/78.

¹⁰⁰ Aynî, '*Umdetü'l-kârî*, 19/117, 23/51.

¹⁰¹ Bu yerlere örnek olarak: Aynî, '*Umdetü'l-kârî*, 6/101, 7/266, 9/264, 10/284, 11/49, 20/151.

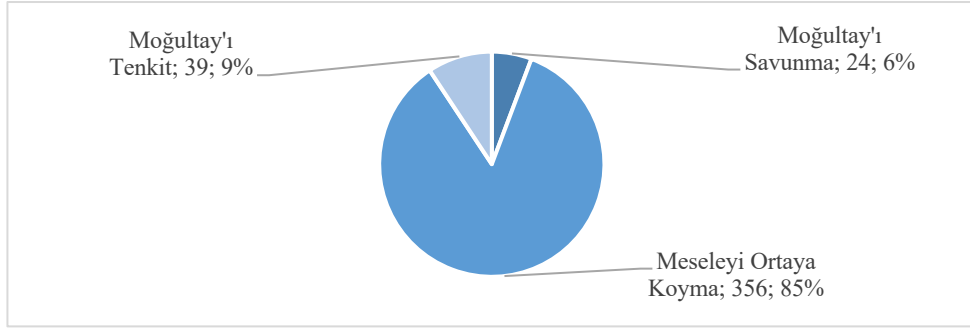
¹⁰² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/519.

¹⁰³ Aynî, '*Umdetü'l-kârî*, 19/117.

itham etmesi, ilmî tenkit üslubuna uygun düşmemekle birlikte bir iktibasî aslî kaynağa müracaat ederek kontrol etmesi açısından da şerhçiliğindeki titizliğine işaret etmektedir.

Aynî'nin “meseleyi ortaya koyma”, “Moğultay'ı savunma” ve “Moğultay'ı tenkit” şeklinde ifade ettiğimiz atıf amaçlarının oranlarını göstermek amacıyla aşağıdaki grafik hazırlanmıştır:

Grafik 3.7. Aynî'nin Moğultay'a Atıfta Bulunma Amaçlarının Oranları

Bu grafiğe göre Aynî'nin eserini yazarken daha ziyade meseleyi ortaya koyma amacıyla *et-Telvîh*'i kullanmıştır. Bir şârihin Moğultay'ı yeri geldiğinde tenkit etmesi bazen de başka bir şârihin eleştirilerine karşı onu savunması, görüşlerinin taassuptan öte ilmî bir düzlemde ele alınıp incelendiğine, eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirildiğine yorumlanabilir. Ayrıca Aynî'nin Moğultay'ı bir yandan iktibaslar yapmak suretiyle otorite olarak kabul etmesi, bir taraftan da ihtiyaç duyduğu yerlerde eleştiri yapmaktan geri durmaması, hadis-şerh geleneğindeki sürekli bir ilerleme ve derinleşme çabasının bir yansıması olarak düşünülebilir.

5. Moğultay'ın *et-Telvîh* Şerhinin Diğer Hadis Şerh Kültürlerine Etkisi

Moğultay'a yaptığı atıfların sayısal olarak kayda değer bir orana ulaşması sebebiyle çalışmamıza konu olan ve şerhleri incelenen müellif profilinin bölge olarak Kahire merkezli Mısır havzasında sınırlı kaldığı dikkat çekmektedir. Moğultay'ın şerhlerinin bu civar dışında başka hadis-şerh geleneklerine etkisinin araştırılması, kaynaklık değerinin daha geniş kapsamda ele alınmasına yardımcı olacaktır. Bunun için Hanefî merkezli iki ekolde kaleme alınan şerhlerden bazılarına göz atılmıştır.

5.1. Hint Alt Kıtası Şerhleri

Hint alt kıtası, Hanefî kültürünün yaygın olduğu bir bölgedir. 700'lü yıllarda bu coğrafyanın Müslüman olmaya başlamasıyla birlikte Hanefî mezhebi kıtada hâkim mezhep

konumuna gelmiştir. Bu dönemden itibaren bölgedeki âlimler özellikle fıkıh ve hadis alanlarında önemli çalışmalar yapmışlardır. Moğultay'ın etkisiyle ilgili araştırmalar yapmak, özellikle bu coğrafyada kaleme alınan hadis şerhleri içerisinde onun katkılarını incelemek önemlidir. Moğultay'ın, Hanefî kültürünün yaygın olduğu bu bölgede yazılmış hadis şerhleri üzerindeki etkisi hem mezhep literatürü hem de genel şerh edebiyatı açısından anlaşılması gereken bir konudur. Özellikle hadis şerh literatürüne sağladığı katkılar ve bunların Hanefî geleneği içindeki yeri daha detaylı bir şekilde araştırılabilir. Bu çalışmalar, Moğultay'ın fihhi görüşlerinin, hadis anlayışının bu coğrafyadaki ilmî anlayışa etkisini anlamak için önemli bir kaynak olabilir.

Dijital hadis programlarında yapılan taramalarda 19. yüzyıl Hint alt kıtasında kaleme alınmış şerhlerde Moğultay ve şerhine dair yeterli bir veriye ulaşılamamıştır. Mevcut alıntılar ise nicelik ve nitelik bakımından sınırlı bir alanda kalmıştır. Bu taramalar sonucunda bazı şârihlerin eserleri incelenmiş ve konu ile ilgili bulguların yetersizliğini göstermek amacıyla burada zikredilmesi uygun görülmüştür.

Diyûbend medreselerinde eğitim almış ve hayatının ilerleyen yıllarında bu medreselerde müderrislik yapmış olan Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî'nin (öl. 1852-1927) hayatının sonlarına doğru yazdığı büyük bir hacme sahip olan *Bezlü'l-mechûd fi halli Ebî Dâvûd* şerhi incelemeye alınmıştır. Bu eserde Moğultay'dan yapılan toplam sekiz alıntı "Moğultay", "Sâhibü't-Telvîh" ve "İmam Alâuddin" lafızlarıyla yapılmıştır. Fıkıh ve ricâl alanlarında bu atıfların yapıldığı gözlemlenmiştir.¹⁰⁴

Hindistan'ın önemli hadis âlimlerinden biri olan Şemsülhak Azîmâbâdî'nin (1857-1911) *Sünen-i Ebî Dâvûd*'a yazdığı 'Avnü'l-ma'bûd şerhi taranmış ve Moğultay'a ve eserine iki yerde rastlanmıştır. Bu yerlerden birisi fıkıh ile alakalı iken diğer atıf kelime harekelemesi ile ilgilidir.¹⁰⁵

Bu konuda taranan diğer bir şerh ise söz konusu bölgede fıkıh ve hadis alanındaki çalışmalarıyla bilinen Hanefî âlimi Muhammed Enver Şâh Hüseyinî Keşmîrî'nin (öl. 1875) derslerinde öğrencileri tarafından kaleme alınan *Feyzü'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî* adındaki şerhidir. İnceleme sırasında *Moğultay* ismine üç defa rastlanmıştır. Keşmirî yaptığı bu alıntılarda Sirâceddin Bulkûnî'nin Moğultay'ın talebesi olduğunu belirtmek için bu ismi

¹⁰⁴ Halil Ahmed Sehârenpûrî, *Bezlu'l-Mechûd* (Hindistan: Şeyh Ahmed en-Nedvî İsmâmî Araştırmalar Mekezi, 1467), 2/2/102, 506, 4/464, 5/348, 5/588.

¹⁰⁵ Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî el-Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd* (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415), 1/267, 10/352.

kullanmıştır. Diğer iki kullanım ise fıkıh ve tahrîc bilgisi paylaşma konusuna dair atıflardan ibarettir. Keşmirî'nin *el-'Arfüş-şezî 'alâ Câmi'î't-Tirmizî* şerhinde Moğultay ismine "Alâuddîn Moğultayî" ifadesi ile siyer ve tahrîc bilgisi konusunda iki atıf bulunmaktadır.¹⁰⁶

Bu şerhler dışında Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî'nin (öl. 1865-1935) *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'î't-Tirmizî* adlı eseri taranmış olup açık bir şekilde Moğultay'dan yapılan herhangi bir iktibasa rastlanmamıştır.¹⁰⁷ Hint alt kıtasında kaleme alınan dışında Moğultay'dan veya eserinden iktibaslarda birçok âlim bulunmaktadır. el-Mektebetü's-Şâmîle, Mevsû'atü Sahîhi'l-Buhârî gibi hadis şerhlerine dijital olarak ulaşma imkanı sunan programlar aracılığıyla yapılan tarama sonucunda başka müelliflerinde eserlerinde Moğultay'a işaret ettiği tespit edilmiştir. Bu araştırma sonucunda bu eserlerin bir kısmının burada zikredilmesi uygun görülmüştür.

5.2. Moğultay'a Atıfta Bulunan Diğer Hadis Şârihleri

Şemseddin el-Kirmânî *el-Kevâkibü'd-derârî* eserinde,¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn ed-Demâmînî (öl. 827/1424) *el-Mesâbih 'ale'l-Câmi'î's-sahîh*'inde,¹⁰⁹ Muhammed b. Abdüddâim Birmâvî (öl. 831/1428) *el-Lâmi' u's-sabîh 'ale'l-Câmi'î's-sahîh* şerhinde,¹¹⁰ Emîr es-San'ânî'nin (öl. 1182/1768) *et-Tenvîr şerhu Câmi'î's-sagîr*¹¹¹ kitabında olmak üzere daha birçok âlim İbn Hacer ve Aynî dışında Moğultay'a yaptıkları atıf miktarları ile öne çıkmaktadırlar. Aynı zamanda Çağdaş hadis şerhlerinden olan *el-Bahr'ül-muhitü's-Seccâc fî şerhi Müslim Bin Haccâc* ta da¹¹² Moğultay'a çokça gönderme yapıldığı gözlemlenmektedir.

Bu eserlerin yanı sıra Süyûtî (öl. 911/1505) tarafından yazılan *Tenvîrü'l-Havâlik* şerhinde,¹¹³ İbn Raslan er-Remlî (öl. 844/1441) *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd* eserinde ve bunlar dışında daha burada zikredilmeyen birçok eserde şârihler -alıntı miktarı az olsa bile- Moğultay'ın isminden veya şerhinden bahsetmektedirler.

¹⁰⁶ Muhammed Enver el-Keşmîrî, *el-'Arfüş-şezî 'alâ Câmi'î't-Tirmizî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1428/2007), 2/323, 3/22.

¹⁰⁷ Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'î't-Tirmizî* (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1410).

¹⁰⁸ Kirmânî, 24/163, 234.

¹⁰⁹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî ed-Demâmînî, *el-Mesâbih 'ale'l-Câmi'î's-sahîh* (Suriye: Dar'ün-Nevâdir, 1430), 2/75, 3/320, 5/36.

¹¹⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî Birmâvî, *el-Lâmi' u's-sabîh 'ale'l-Câmi'î's-sahîh* (Suriye: Dar'ün-Nevâdir, 1433).

¹¹¹ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl es-San'ânî, *et-Tenvîr şerhu Câmi'î's-sagîr*, nşr. Muhammed İshak Muhammed İbrahim (Riyâd: Mektebetü Dâru'l-İslamiyye, 1432).

¹¹² Âdem b. Musa El-Etyobî, *El-Bahr'ül-muhitü's-Seccâc fî şerhi Müslim Bin Haccâc* (Riyâd: Daru İbni'l-Cevzî, 1436).

¹¹³ Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik 'alâ Muvatta'î Mâlik* (Mısır: el-Mektebetü't-Tecâribetü'l-Kübrâ, 1389).

Sonuç

Hadis şerhleri, rivayetlerin değerlendirilmesi ve yorumlanmasıyla ilgili bilgi müktesebatını okuyuculara aktaran metinlerdir. *Sahîhu'l-Buhârî*'ye yönelik şerh çalışmaları farklı ilmî geleneklerden gelen şârihler tarafından yapılmıştır. Bu eserlerin teşekkülünde ve gelişiminde, geçmiş dönemlerdeki hadis çalışmalarının önemli bir etkisi olmuştur. Memlükler döneminde, hadis ilminde yoğun ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü Kahire'de yetişen Hanefî hadis şârihlerinden Moğultay b. Kılıç, *Sahîhu'l-Buhârî* üzerine *et-Telvîh* şerhini yazmıştır. Bu eserin sonraki dönem şerhlerindeki referans değerini daha iyi anlamak için hadis şerh literatürünün gelişimine olan katkısı değerlendirilmiş ve kendisine yapılan atıflar incelenmiştir. Yapılan bu inceleme *et-Telvîh*'in kısa sürede sonraki dönem şerh çalışmalarını etkilemeye başladığını göstermiştir. Moğultay'ın şerhi, kendisinden sonraki şârihler tarafından sıkça müracaat edilen hatta tartışmalara sebep olacak kadar hadis şerh literatürünün gündemini belirleyici bir eser haline gelmiştir.

et-Telvîh'in sonraki dönemlere etkisinin boyutu şerhler arasında değişkenlik göstermektedir. İbnü'l-Mülakkın'ın *et-Tavzîh* eserinde doğrudan “Moğultay” adı ile toplam 13 yerde alıntı yapıldığı gözlemlenmiştir. Bu atıfların dışında dolaylı olarak *Fethu'l-bârî ve Umdetü'l-kâri* şerhlerinde Moğultay ile aynı görüşleri eserinde zikrettiği tespit edilen 46 iktibas bulunmaktadır. Bu alıntıların konu dağılımı çeşitliliğini korurken isnad ile alakalı konular öne çıkmaktadır. İbnü'l-Mülakkın hocası Moğultay'ın şerhinde etkilenmiş ve doğrudan veya dolaylı olmak üzere eser miktarda atıfta bulunmuştur. Onun Moğultay'dan alıntı sayısını çok olması ve genelinde benzer görüşlere sahip olması hoca-talebe münasebetinin hadis şerhinin oluşumuna etkisinin nasıl olabileceğini gözler önüne sermektedir.

Fethu'l-bârî şerhinde Moğultay'a toplam 104 atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Bu atıfların çoğunluğunda yalın halde Moğultay ismiyle alıntı yapılmaktadır. Bu üslûbu nedeniyle de eleştirilmiştir. Bu iktibasların bir kısmında ise “*et-Telvîh*”in müellif nüshasında gördüm/okudum.” ifadesi ile *et-Telvîh*'in müellif nüshasını incelediğini ifade etmektedir. İbn Hacer'in Moğultay'dan iktibas ettiği mesele yelpazesi farklılığını muhafaza ederken *et-Tavzîh* te olduğu gibi senetle ilgili mevzular ön plana çıkarken muallak rivayetlerin muttasıl senedlerinin belirlenmesi ve râvîlerin kimlik bilgileriyle ilgili alıntılardaki yoğunlukta dikkat çekmektedir. Farklı bir mezhebe mensup olan ve daha sonraki dönemde aynı coğrafyada

yaşamış İbn Hacer'in Moğultay'dan iktibaslarının fazla olması *et-Telvîh*'in bölgede etkisinin hala devam ettiğini ve şerh kitabı olarak itibar gördüğünü ortaya koymaktadır. İbn Hacer Moğultay'a atıflarının çoğunda onu eleştirmiştir. *et-Telvîh*'e böyle bir yaklaşımda bulunması mezhep faktöründen olabilir.

Umdetü'l-kârî'de Aynî, Moğultay'a yaptığı 419 atıfta daha çok *et-Telvîh*'in yani eserin ismi üzerinden alıntılama yapmaktadır. Aynî, diğer iki müelliften daha sık bir şekilde Moğultay'a atıfta bulunmuştur. Aynî Moğultay'dan alıntılarında onun görüşüne katılma ve Moğultay'a yöneltilen tenkitlere cevap verme gibi amaçlar gütmektedir. İbn Hacer'in eleştirilerine bir tepki veya mezhepsel bir savunu bunun nedenlerinden olabilir. Onun iktibaslarının çoğunluğunu ise kelimelerin okunuşu ve yazılışıyla ilgili atıflar başta olmak üzere metne taalluk eden konulara dair alıntılar oluşturmaktadır. Sayıca diğerlerinden fazla orana ulaşması ve konu yelpazesinin çeşitli olması Moğultay'ın Aynî'nin metnine kayda değer bir oranda katkısının olduğunu göstermektedir. Dokuzuncu asır Memlûkler döneminde Mısır bölgesinde *et-Telvîh*'in etkisi sadece birkaç şârih ile sınırlı kalmamıştır. Yazıldığı dönemde ve kendi coğrafyasında mezhep fark etmeksizin çeşitli konularda ve değişik amaçlarla ilgileri üzerine çekmiştir. Moğultay'a bu dönemde ve bölgede gösterilen ilgi, 19. yüzyıl Hint alt kıtasındaki şerhlerde görülmemiştir. Bunun nedeni farklı coğrafya ve uzak zaman dilimi olabilir. Netice itibariyle *et-Telvîh*, kaleme alındığı tarihten itibaren kısa bir süre sonra kaynak olarak kullanılmaya başlanmış; Memlûkler döneminin en önemli hadis şerh çalışmalarına çeşitli konu başlıklarında önemli bir referans kaynağı olmuştur. tasarlanabilir.

Kaynakça/Reference

- Âdem b. Musa El-Etyobî. *el-Bahr'ül-muhitü's-Seccâc fî şerhi Müslim Bin Haccâc*. Riyâd: Daru İbni'l-Cevzî, 1436.
- Ahmed Hâc, Abdurrahman Muhammed. *el-Hâfız Moğultây ve cühûdühu fî'elmi'l-hadîs*. Suudi Arabistan: Câmi'âtü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1419.
- Alhila, Nour. *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhârî Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd. *Umdetu'l-kârîşerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî. *'Avnü'l-ma'bûd*. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1415.
- Bilen, Mehmet. "Hadis Şarihi Olarak İbn Hacer El-Askâlânî". Şarkiyat 2 (Kasım 2009), 50-66.
- Birmâvî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askâlânî. *el-Lâmi' u's-sabîh 'ale'l-Câmi' i's-sahîh*. Suriye: Dar'ün-Nevâdir, 1433.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi' u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. *Halku ef'âli'l-'ibâd*. nşr. Abdurrahman 'Umeyra. Cidde: Dârü 'Ukâz, 1398.
- Demâmînî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn el-İskenderî. *el-Mesâbîh 'ale'l-Câmi' i's-sahîh*. Suriye: Dar'ün-Nevâdir, 1430.
- Gürânî, Şemseddin Ahmed b. İsmâil el-. *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi'l-Buhârî*. 11 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1429.
- Halil Ahmed Sehârenpûrî. *Bezlu'l-mechûd*. Hindistan: Şeyh Ahmed en-Nedvî İsmâmî Araştırmalar Merkezi, 1467.
- İbn Abdülmâcid, Fahd b. Muhammed. *Menhecü Moğultay fî Şerhihi li-Süneni İbn Mâce*. Suudi Arabistan: Câmiatü'l-Melik es-Suud, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askâlânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 14 Cilt. Dımaşk: Darü'l-Feyhâ', 1421.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askâlânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. Bâz, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379/1960.
- İbn Hammûd, Yûsuf b. Abdullah. "Menhecü'l-İmâm el-Hâfız Alâuddîn Moğultay el-Hanefî fî şerhihi li Sünen-i İbn Mâce", *Mecelletü'l-kıraat ve'l-ma'rife* (Eylül 2010), 142-185.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ*. nşr. Muhammed Abdürreşîd. 2 Cilt. Beyrut: Kütübü's-Sekâfî, 1997.

- İbnü'l-Mülakkın, Ebu Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed. *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi' i's-sahîh*. 36 Cilt. Dimeşk: Daru'n-Nevâdir, 1429.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. nşr. Nûruddin 'Itr. Dimaşk, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406.
- Kandemir, M. Yaşar. "Moğultay b. Kılıç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/229-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Hadis Şerh Literatürü I*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Keşmîrî, Muhammed Enver. *el-'Arfüş-şezî 'alâ Câmi' i't-Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Kirmânî, Şemseddin Muhammed b. Yûsuf. *el-Kevâkibü'd-derârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi Turasi'l-Arabî, 1401.
- Kur'ân-ı Kerim Meâli. çev. Muzaffer Şahin- Halil Altuntaş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi' i's-sahîh li'l-Buhârî*. Pakistan: Pakistan Kütüphaneleri, 0b-242a. <https://www.bukhari-pedia.net/book/tlwih>
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi' i's-sahîh li'l-Buhârî*. Londra: Britanya Müzesi, 14160, 242b-393a. <https://www.bukhari-pedia.net/book/tlwih>
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi' i's-sahîh li'l-Buhârî*. Londra: Britanya Müzesi, 14160, 393b-558a. <https://www.bukhari-pedia.net/book/tlwih>
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi' i's-sahîh li'l-Buhârî*. Türkiye: Süleymaniye Kütüphanesi, 558b-886a. <https://www.bukhari-pedia.net/book/tlwih>
- Mübârekpûrî, Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi' i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1410.
- San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellah İsmâîl. *et-Tenvîr şerhu Câmi' i's-sagîr*. nşr. Muhammed İshak Muhammed İbrahim. 11 Cilt. Riyâd: Mektebetü Dâru'l-İslamiyye, 1432.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Tenvîrü'l-havâlik 'alâ Muvatt' i Mâlik*. 2 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Tecâribetü'l-Kübrâ, 1389.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed. *el-Câmi' u's-sahîh*. nşr. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1419.
- Tozlu, İbrahim. *Moğultay b. Kılıç ve Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul: Nizâmiye Akademi, 2017.

- Tozlu, İbrahim. “Özellikleri ve Metodu İtibari ile İbn Mâce’nin İlk Şerhi el-İ’lâm”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* (Ocak 2017), 38-64.
- Turhan, Halil İbrahim. “Biyografi Yazım Tarihinde İbn Hacer: Müstekar/İdeal Metinlerin Oluşumu”. *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî Bir Memlûk Alimi Portresi*. ed. Sezai Engin - M. Fatih Yalçın. İstanbul: Siyer Akademi, 2021.
- Turhan, Halil İbrahim - Toprak, Ayşegül. “Sahîh-i Buhârî’de Temrîz Sîgasıyla Aktarılan Mu’allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2018), 55-99. <https://doi.org/10.21054/deuifd.450901>
- Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği: Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Yıldız, Güllü. *Moğultay b. Kılıç (öl. 762/1361)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Yıldız, Güllü. *Siyerde Şerh-Haşiye Geleneği: Moğultay b. Kılıç Örneği*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.